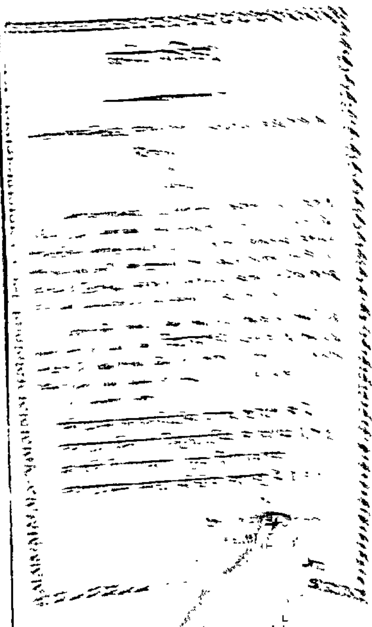
[illegible]

[illegible]

अर्पण पत्रिका.

શ્રીમત્સનાતનયોગમાર્ગોદ્ધારક, પરમહંસશિરોમણિ, યોગવિદ્વરિષ્ઠ, સદ્‌ગુરુપરમાત્મા

શ્રીનાથુરામ

ની

સેવામાં.

હે અશરણશરણનાથ! હે અજ્ઞાનનાશ ભગવન્! હે દીનબંધુ કૃપાસિંધુ પ્રભો! આપ આ દાસને સંસારસાગર તરવા ની નૌકારૂપ છો, અજ્ઞાનતિમિર ભેદવાના સૂર્યરૂપ છો ને ઐશ્વર્ય બ્રહ્મવિદ્યા અર્પનાર આચાર્યરૂપ છો, તેથી આ જીવન ની એક મહામંગલમય પ્રસંગે પૂર્વપરંપરાની રીતિપ્રમાણે આપશ્રીના પરમપૂજ્ય ચરણારવિન્દોમાં અર્પણ કરેલું આ સમિત્પુષ્પ સ્વીકારી સેવકને કૃતાર્થ કરશોજી.

વિજ્ઞાન જેનો વિષય છે અને મહાયોગી, મહાજ્ઞાની બ્રહ્મર્ષિવર જેના કર્તા છે એવું આ विज्ञाननाटक વિજ્ઞાનસ્વરૂપી, મહાયોગી, મહાજ્ઞાની ને બ્રહ્મર્ષિવર એવા જે આપ તો તેમનાં ત્રિભુવનપાવન ચરણારવિન્દો વિના અન્ય ક્યાં સ્થિતિ કરશે! ક્યાં શોભશે!

હે કરુણાળુ નાથ!

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि कृतार्थं जीवितं च मे ।
त्वत्पादस्पर्शनादत्र विमुक्तोऽस्मि न संशयः ॥ १ ॥
न याचे हे कृपानाथ ! सुखं विषयसंभवम् ।
त्वत्पादकमले भवता भक्तिरेव सदास्तु मे ॥ २ ॥

લિ.

પુનઃ પુનઃ દંડવત્પ્રણામ કરતો

કૃપાકાંક્ષી સેવક,

ज. का. पाठक.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ॐ

સુચિ પત્ર.

॥ '[illegible]' ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

A. L. [illegible]

प्रस्तावना.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ગુરૂઓની પંક્તિમાં [illegible] [illegible] નથી. આ ગુરૂઓનો [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible] કરેલી છે. [illegible] સંસ્કૃત લેખકોએ [illegible] [illegible] પ્રમાણે [illegible] છે. અને [illegible] સંસ્કૃત લેખકોના [illegible] [illegible] પર્યંત આ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] વિજ્ઞાનગણક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] નથી.

[illegible]

હરિ તેમાં પણ મતભિન્નતા જણાય છે. કોઈક ઇતિહાસકાર માને છે કે તે કેટલાક તો પ્રમાણભૂત અનુમાનને લીધે અનવસ્થા લાગે છે. આ કવિતાના સંબંધમાં પણ તેમજ છે. પ્રચલિત વાર્તા એવી છે કે:—[1]

“મહારાજ ભર્તૃહરિને વિક્રમ નામે લઘુ બંધુ હતો. પણ વિલાસ-નામે એક સુશીલ નૃપે પોતાની વ્યભિચારી સ્ત્રી પિંગળાના પ્રપંચને આધીન થઇ તેને દેશવટો દીધો. દૈવયોગે કરી તે કુલટા સ્ત્રીની બેવફાઈ જણાઈ આવતાં રાજાને અતિ પશ્ચાત્તાપ ઉપજ્યો. અને તેમાં તેણે વૈરાગ્ય ગ્રહણ કર્યો “ધણી વિનાનું ઢોર સૂનું” એ ન્યાયે રાજ્ય નિરાધાર હોવાથી પાયમાલ થયું. વિક્રમે થોડાક સમય પછી આવી રાજ્ય સ્વાધીનતામાં લીધું. આ વિક્રમ તે જ શકારિ મહારાજા વિક્રમાદિત્ય. જેમના નામથી સંવત્ ચાલ્યો.”

આ લોકપ્રસિદ્ધ વાર્તામાં કશું સત્ય જણાતું નથી. કારણ નિર્માણ કરતાં મહારાજ વિક્રમાદિત્યશકારિ, આ કવિરાજથી ઘણાં વર્ષ પહેલાં થએલ છે જેથી લઘુ બન્ધુની અને દેશવટો દીધાની વાર્તા નિર્મૂળ થાય છે. પિંગળાની કુલટાની વાર્તા પણ તેવીજ અપ્રમાણ છે. આ કવિતા સંબંધમાં કે તેના સમકાલીન અગર કવિયોના કોઈ ગ્રંથમાં તેનું સૂચન પણ નથી. વૈરાગ્યશતકની નિર્ણયસાગર ચીતરેલ પ્રતિમાં

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः
अस्मत् कृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥

આ શ્લોક પ્રમાણ તરીકે બતાવવા જેવો નથી, જેથી વિક્રમને આપણા સમયથી આધુનિક લેખકોએ જોડેલી જણાય છે. મહારાજ ભર્તૃહરિ સંબંધી પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિ હરિહરોપાધ્યાય પોતાના ‘ભર્તૃહરિ નિર્વેદ’ નાટકમાં આ પ્રમાણે કહે છે.

“મહારાજા ભર્તૃહરિને ભાનુમતી નામે રાણીમાં, સ્નેહાંધતાને પતિવ્રતપણાથી અનુપમ એક પત્નિ હતી. તેના સ્નેહની કસોટી કરવાને

૧ જુઓ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભા ૨ ૨૬ મે.

[illegible]

મહર્ષિણી ધૂન.

ના માની વિધિએ મ્હારી આજ આશા,
કાન્તાનું ફુલ વધુ વહ્નિમાં ધરે છે.
જો મ્હારું હૃદય અશક્ત રોકવા હું,
હારાં તો અદર વહ્નિમાં સમાઉં !

પ્રથમ દેવનિધિ અને અન્યજનોએ ઘણો સમજાવ્યો. તથા [illegible] પ્રભુ નહિ ને ચિતામાં બળવા તૈયાર થયો. પણ તેવામાં સદ્ભાગ્યે પુણ્યપાદ [illegible] પધારી અદ્ભુતબોધથી, [illegible] અને અલૌકિક સામર્થ્યથી રાજાના ચિત્તને વૈરાગ્યથી [illegible] [illegible] રાજાને [illegible] ને [illegible] — ભૂમિમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [1] [illegible]

૧ જુઓ, ભાગ ૨ જો અંક ૧૬ મો.

[illegible]

[illegible]

૨ જુઓ ભાગ ૫ મો [illegible]

[illegible]

આ પ્રમાણે ઉપાખ્યાન લખેલું છે. એક પ્રચલિત વાર્તા કહેતાં એમને આ કથન વધારે વિશ્વાસયોગ્ય લાગે છે ને તેની સત્યતા સિદ્ધ કરનારા આ શતકમાંનાં કેટલાંક પ્રમાણો છે. (શ્લોક ૩, ૪૨૦ જુઓ.) આ પ્રમાણો ઉપરથી સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે મહાકવિ ભર્તૃહરિ પુત્રને ગાદી સોંપી રાજ્યભાર મૂકી પવિત્ર વારાણસીમાં વસ્યા હતા. આથી હરિહરાચાર્યે ભર્તૃહરિ સંબંધે જે ઉપાખ્યાન લખેલું છે તે વધારે આદરણીય છે, એમ મ્હારું માનવું છે.

આ શતકનું સંપાદન કરનાર પ્રખ્યાત પંડિત-મી. તેલંગ એક તરફથી માને છે કે આ શતકના કર્તા ભર્તૃહરિ પોતે નથી. ત્યારે આ તરફથી શ્રી યુતસાક્ષર તેમજ એમ સિદ્ધ કરે છે કે આ 'ચાર શતક' નો ને 'વાક્યપદીય' નો કર્તા એકજ છે. ને તે મહારાજા ભર્તૃહરિજ છે. મીસ્તર મેક્સમુલરનું આ મત બહુ વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલું છે, પણ આ શતકોનો સંપાદક એમ દર્શાવે છે કે આ ચારે શતકના કર્તા તો મહારાજા ભર્તૃહરિજ છે, પણ વાક્યપદીયનો કર્તા તે તો કોઇ બીજો છે. સંપાદક આની સિદ્ધતા માટે સારાં કારણો દર્શાવે છે, જેને અનુસરી મ્હારું નીચે પ્રમાણે માનવું છે.

૧ એકજ કવિનાં રચેલાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે વિચાર વહનની સામ્યતા હોય છે. આ ન્યાયે જોઇએ તો નીતિ અને વૈરાગ્ય શતકોમાં જેમ સ્ત્રી જાતિ ઉપર તિરસ્કારનાં; ચપળ લક્ષ્મી ઇ. સાંસારિક વિષયો - પ્રતિ વિરાગનાં; વારાણસી, ગંગા, શિવ, આત્મજ્ઞાન અને બ્રહ્માનંદ પ્રતિ અગાધ-સ્નેહની તીવ્રલાગણીનાં વહનો નિરંતર વહતાં દેખાય છે. તેમ આ શતકમાં પણ, તેજ વિચારનાં વહનો અખંડ રીતે વહતાં દીસે છે. અને તેથી આ શતક, પ્રખ્યાત ત્રણ શતકકાર મહારાજા ભર્તૃહરિનુંજ રચેલું છે એમ અનુમાન થાય છે.

૨ ત્રણે શતકમાં જેમ શૈલી સરલ, ભાવ વહન ઉંડાણ ભરેલું અને પદબંધની રચના અકૃત્રિમ છે તેમ આ શતકમાં પણ શૈલી, ભાવ વહનને પદબંધની રચના તેટલીજ સરળ, ઉંડાણ ભરેલાં ને અકૃત્રિમ છે. વળી પદ-લાલિત્યમાં પણ તેટલુંજ સામ્ય છે. જેથી ચારે શતકો પૂર્વાપર જોડી, સૂક્ષ્મ-અવલોકન કરી, વિચાર્યાં હોય તો આ ચારે શતક એક કર્તાનીજ કૃતિ છે, એવું સહજ લક્ષ્યમાં આવે છે.

૩ એજ કર્તાના શ્લોકોમાં ઉપર જણાવ્યું તે સામ્યનો હોવાથી, પરંતુ તદુપરાન્ત કવિને ચિત્ત ઘર કરી પડેલા કે તેની વાણીમાં દૃઢ નિવાસ કરી રહેલાં કેટલાક વાક્યો. કેટલાક શબ્દો અને કેટલાક વ્યાકરણ પ્રયોગો અનાયાસે તે અનિચ્છાએ વારંવાર આવી જાય છે. આ ચારે શતકોમાં સ્થાને સ્થાને તેનું ભાન થાય છે. પરંતુ તેનો વિસ્તાર નહિ કરતાં યત્કિંચિત્ ઉદાહરણોનું દિગ્દર્શન કરાવિયે છિયે

विज्ञान शतकमां.	अन्य त्रण शतकोमां.
कदम्बेनारण्ये (શ્લો. ૭૧)	....कदशनमपरा (वै. श. ७२)
कन्दाम्बुपर्णाशिना (શ્લો. ૬૬)	नानाम्बुपर्णाशनाः (शृं. श.६५)
विपमनीर्न (શ્લો. ૧૮)	... .भान्मनीर्न (वै. श. ७५)
विरतिविरमा (શ્લો. ૩૬)	....विरतिविनिना (वै. श. ७७)
ध्यानध्वनोच्छिदये (શ્લો. ૩૧)	....संसारविच्छित्तये (वै. श. ११)
क्षुत्क्षामकम्प्राःखियो (શ્લો. ૫૭)	क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि (नी. श. २६) क्षुत्क्षामशीर्षः(शृं.श.६४)
भवरचपरांचिन्तयपन: (શ્લો. ૨૩)	.तस्मादनंतमजरं....मजुष्यचिन्तयपनः (वै. श. ७८)
कदापागीष्यः (શ્લો. ૮૫)	कदावाराणस्याम् (वै. श. ६)
नाप्यमो पानुरागे (શ્લો. ૫૩)	नाप्यमा भुवि (वै. श. ८७) न नद्य न विद्या (वै. श.२१)
गांगार्थनीपमन्ते (શ્લો. ૬૩)	....गांगशीलानिरध्य (वै. श. ६६)
जरपावीर्नाङ्कपार्गनी (શ્લો. ૨૪)	.जातानीगैरगि (वै. श. ११४)
मदनीपरेभः (શ્લો. ८६)	........शान्तापरेजपे (नी. श. १)
दपेनामदनेपरो (શ્લો. ૪૩)	......कन्दर्पदर्पदलन (शृं. श.११)

आस्यःकश्चिद्दर्पांदतोऽपि (श्लो.६६).यस्यास्ति वित्तं (नी. श. ४१)
ब्रह्मज्ञानसुधाकरः (श्लो. ८) ..ज्ञानताराधिपस्य (शृं. श. ५०)
मधुपानमोनिश्चकहृमनः(श्लो.६८).मुदृगलानिबनयपति (शृं.श.४०)
सर्वोपायविनाशनैकचतुरः(श्लो.६६).सर्वयस्तवशादगात् (वै.श.३६)
वैद्येनिर्वेदमागात् (श्लो. ८१) .... .पुराविद्वज्ञासीत् (शृं. श. २७)
अप्रासाय महारत्नानि (श्लो. ५७)....दीनादीनमुखैः (वै. श. ८)

(આ સિવાય શ્લોકોનાચેના ટાયણમાં જુઓ)

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ કરી આપીએ કે ચારે શતકનો કર્તા એક છે ને તે મહાકવિ ભર્તૃહરિજ છે. અન્ય લેખકે વિજ્ઞાન શતક લખી આ કવિને નામે ચઢાવી દીધું હોય એમ મનાય એમ નથી કારણ જ્યારે કોઇ સામેલ લેખક અન્ય સમર્થ લેખકના પોતાક વિચારોનું કે શબ્દોનું અનુકરણ કરવા ધારે તો મહા પ્રયત્ને યત્કિંચિત કરી શકે પરંતુ પણ તેના સમગ્ર વિચારોની, સમગ્ર સામગ્રીઓની ને સમગ્ર ભાવ પદ્યોની સમાન કવિત્વ સાથે નકલ કરી શકે એનો કેવળ અશક્ય છે. એમ બનતું હોત તો અનેક વ્યાસ, વાલ્મિક, કાલિદાસ ને શેક્સપિયરો નીપજ્યા હોત પણ તેમ બન્યું નથી બનતું નથી ને બનવાનું નથી. છતાં આ ત્રણ શતકોનું તદૂપરાંત કોઇએ જ બનાવ્યું છે એમ માનીએ તો સમગ્ર વિચારોની, સમગ્રસામગ્રીઓની, સમગ્રભાવવાહનોની ને કાવ્ય પ્રતિભાની પણ ચોરી કરી સંસ્કૃત જેવી ગહન ભાષામાં સાંગ્ય ઉતારી શકે એવો કોઇ અલૌકિક નર ઉદ્ભવ્યો સમાજવો જોઇએ. અને આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં પણ તેવો એકજ ઉદ્ભવ્યો માનવો જોઇએ. માટે ખરું તો એજ છે કે વૈરાગ્ય પછી શતક ઉદ્ભવના **વિજ્ઞાન** સંબંધીનુ આ શતક મહા કવિ ભર્તૃહરિનીજ કૃતિ છે.

(૪) વળી વિજ્ઞાનશતકના

ગુણિ સંસારી જે પ્રભુચરણ પદમે પ્રણયી તે,
વિવેકીને વ્યાપી વિરતિ અતિ વૈરાગ્યશતકે;
અને અજ્ઞાને તમાત્ર ક્યો ત્રણ શતકે...
સદા પ્રજ્ઞાનંદે સ્વાત્મગ બની લોક વિજ્ઞાને.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] અનુસાર હરિહરે, પાઠશાળા [illegible]

[illegible] અર્હદગિર્નું [illegible]

[illegible] નિર્ણયમાં [illegible]

[illegible] અને [illegible] પણ તેમનો નિર્ણય [illegible] અને [illegible] પણ [illegible]

આ વિજ્ઞાનસંતતિમાં રચેલ થતા વેદાંન્તમતથી સ્પષ્ટજ જણાયછે કે ભર્તૃ-
ભર્તૃહરી. ભાષ્યકાર આચાર્યભગવાન્ શંકરની પહેલાંના સમયમાં થયેલાની પણ પૂર્વે થયેલાછે. જોકે ઉપનિષદો તો આચાર્ય ભગવાનના પૂર્વકાળમાં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા છે એનો સત્યજ છે તોપણ (ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः) "બ્રહ્મ સત્યછે ને જગત્ મિથ્યાછે, વળી જીવ ને બ્રહ્મજછે, ભિન્ન નથી." આવું અદ્વૈતમતનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન તો આચાર્ય ભગવાનના પૂર્વકાળમાં ક્યાંયજ[1] નથી. આમતનું ખંડન કરવા પ્રયત્ન થયેલ કાશીનાથ સુરિએ પ્રયાસ કર્યોછે, પણ તેઓ વિશ્વાસયોગ્ય પ્રમાણ આપી શક્યા નથી. તે કહેછે કે "કાન્યકુબ્જના નૃપ હર્ષવર્ધનના સમયમાં કેટલાંક ઉપનિષદો હતાં" પણ તેમનું આ પ્રમાણ દુર્બલ હોતાં મતખંડન કરવા સમર્થ

---

૧ સંપાદકનું આ લખવું સત્ય નથી. આચાર્યભગવાને વિસ્તાર કરેલા અદ્વૈત મતનાં અનેક પ્રમાણો ઉપનિષદોમાં મળી આવેછે. માત્ર દિગ્દર્શન માટેજ જુઓ. બ્રહ્મની સત્યતા દર્શાવનારાં શ્રુતિવાક્યો—

नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धस्वभावो विज्ञानमानंदंब्रह्म (બ્રહ્મનિત્ય, સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી, નિત્યતૃપ્ત, નિત્યશુદ્ધબુદ્ધ સ્વભાવી, વિજ્ઞાન ને આનંદરૂપછે.)

सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (હે સૌમ્ય! સૌ પહેલાં આસત્ એકજહતું) જગતનું મિથ્યાપણું (અવિદ્યાથી કલ્પિત) પણું દર્શાવનારાં વાક્ય.

स्वप्नेऽपि जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पित विश्वलोके

(સ્વપ્નામાં પણ જીવ, પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલાં જીવલોકમાં સુખ દુઃખનો ભોક્તા થાયછે.)

જીવ તેજ બ્રહ્મ છે,) જનેમાં ભેદ નથી. આ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાંતવાક્યો.

तत्त्वमसि (તે પરબ્રહ્મ તું છે.) अहं ब्रह्मास्मि (હું બ્રહ્મ છું.) द्वैताद्वैभयं भवति (દ્વૈતથીજ ભય થાય છે.) सर्वं खल्विदं ब्रह्म (નક્કી આ સર્વ બ્રહ્મરૂપછે.) ઉપનિષદોમાં આવા અનેક સ્પષ્ટવાક્યોનો ભગવાન્ શંકરાચાર્યેસ્વરચિતભાષ્યમાં સમ્મહકારી સ્પષ્ટતા કરેલીછે. સ્થળે સ્થળે ભાષ્યમાં દ્રષ્ટિનાંખતાં ભગવાન્ શંકરાચાર્યનો ઉપનિષદનુસાર સિદ્ધાંત કરવાનો આશય છે. ઉદાહરણ તરીકે

નથી કેમકે આ મતને દૃઢ કરનારાં ઘણાં પ્રમાણો આ શાસ્ત્રમાં દેખાય છે¹ જેવાં પ્રાચીન મતનોજ ઉપન્યાસ કરનાર ભગવાન્ શંકરાચાર્ય નથી; તેમણે તો અન્યમતની અપેક્ષા વિના પણ સ્વબુદ્ધિથી સ્થાપિત, સ્વતંત્ર [illegible] મતો સ્વીકાર્યા છે એ નિર્વિવાદ છે. અને આચાર્ય ભગવાનના તે મતોને આ શાસ્ત્રમાં બાદરાયણે સમર્થ કરેલા જણાય છે. જુઓ

અધ્યાય [illegible], પાદ ૨ નું, સૂત્ર ૩૮ મું જુઓ. ॥ तत्साम्यप्रतिषेधात् ॥

ભાષ્ય —एवं [illegible] कारणेशात् न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] अपि न [illegible] परं [illegible] इति [illegible] । यथा हि ' [illegible] [illegible] वेद [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । આમ શ્રુતિનાં પ્રમાણોથીજ " [illegible] [illegible] [illegible], તે [illegible] [illegible] તેમાંથીજ જગતની ઉત્પત્તિ છે તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ મત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપનિષદોમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ મતની નીકળેલો ભિન્ન નથી.

¹ [illegible] [illegible] [illegible] મતને દૃઢ કરનારું શું પ્રમાણ મળી આ [illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] [illegible] મતને [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

² [illegible] છે.

બીજા શ્લોકમાં:-[૧]

" જે સત્યથી સકળ શુદ્ધ દીસે પ્રકાશી,
જેના પ્રકાશથકી દોષ સમસ્ત નાસે. "

અહીંઆં તથા બાવીશમા શ્લોકમાં:—

ભ્રમે આરોપેલું, ભૂતમય અવિદ્યા થકી બધું
સજે સર્પભ્રાન્તિ સમ સકળ આ ભાસતું દીઠું
ભ્રમોત્પત્તિ માંહી અધિકરણ શ્રી કૃષ્ણ વિલસે
નથી ભ્રાન્તિ થાતી અધિકરણ વિના કંઇ સ્થળે.

વળી ૭૪ મા શ્લોકમાં "નભનગર દેહાદિક પરે" પદ છે. આ પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે આચાર્ય ભગવાનના મતોનો સંગ્રહ કરેલો દેખાય છે.

ઉપનિષદો જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય માટી અને ઘડાના દૃષ્ટાન્તથી પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે આચાર્ય ભગવાન્ તો જગત્‌નું મિથ્યાત્વ રજ્જુ (દોરી) ને સર્પના દૃષ્ટાન્તથી અથવા ગંધર્વનગરના દૃષ્ટાન્તથી પ્રતિપાદન કરે છે. શાંકર મત સિદ્ધ કરતાં ઇંદોરમાં બ્રહ્મસમાજના મંદિરમાં શંકર રામકૃષ્ણ ભાણ્ડારકરે પણ વ્યાખ્યાન સમયે દર્શાવ્યું છે કે "શાંકર અદ્વૈત ને શ્રુતિનું અદ્વૈત ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું છે. શંકરાચાર્ય સમજાવે છે કે બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મૃગજળ જેવું અગર ગંધર્વનગર જેવું ભ્રમથી મિથ્યાઆરોપિત છે. શ્રુતિનું અદ્વૈત ભિન્ન રીતિનું છે. તેમાં જીવાત્મા ને પરમાત્માનું ઐક્ય માટી ને ઘડાના દૃષ્ટાન્તથી સમજાવેલું છે. શંકરાચાર્યે રજ્જુ સર્પ દૃષ્ટાન્તે પ્રદર્શિત કરેલું છે ને શ્રુતિઓમાં જગ બ્રહ્મનું ઐક્ય માટી ઘડાના દૃષ્ટાન્તે પ્રદર્શિત કરેલું છે......જો કે શ્રુતિઓમાં અદ્વૈત સ્વીકારેલું છે

---

૧ જુઓ શ્લોક ૨ જો.

यत्सत्तया शुचि विभाति यदात्मभासा ।
प्रद्योतितं जगदशेषमपास्त दोषं ॥

૨ પરમકારુણિક ભગવાન્, જગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્ય ને માટે સંપાદકે સ્થળે સ્થળે 'શંકર' શબ્દ વાપરેલો છે તે અનુચિત છે. જેથી તે નહિ વાપરતાં મેં સ્થળે સ્થળે 'આચાર્યભગવાન્' વિશેષણ લગાડેલું છે.

પણ શંકરાચાર્યના અદ્વૈતથી તે ભિન્નપ્રકારનું છે.[૧] ભટ્ટ મોક્ષ મુલ્લર તેજ અર્થને સ્ફુટ કરીને કહે છે કે[૨] "હમણાં જે આરંભ, પરિણામ અને વિવર્તવાદ ઓળખાય છે તે ઉપનિષદોમાં નથી એમ નથી. ઉપનિષદોમાં દહીં અને દૂધનું દૃષ્ટાંત દીધેલું છે. દહીં તે વસ્તુ દૂધજ છે, માત્ર રૂપથીજ ભિન્ન છે. તથાપિ બન્ને કેવળ એકજ અદ્વિતીય નથી અને આ તો રૂપોનેજ પુનઃ ને અધિકારીઓ. આ કારણથી દૂધદહીંના દૃષ્ટાન્તથી અસામ્યના તેજ ભગવાન્ શંકરાચાર્યે અન્યમત સ્વીકાર્યો છે......ભગવાન્ શંકરાચાર્યે વિવર્તવાદ અંગીકાર કરેલો તેનું સ્વરૂપ.........જેમ દોરડીમાં સર્પની ભ્રાન્તિ થાય છે તેમ આ જગત્ પણ અજ્ઞાનથી ભાસે છે.........જેમ સીપના અભાવે રૂપાની

[૧] આ માટે આગળ પૃષ્ઠ મું જુઓ.

[૨] આ માનવું પણ અનન્ય છે શ્રુતિ ભગવતી એ ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મનું સત્યપણું ને કાર્ય જગતનું મિથ્યાપણું દર્શાવવાનેજ માટીને ઘડો, સોનું ને કુંડળ વિગેરે દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે. આવા વાદો ઉભા કરવાના હેતુથી નહિ. બધા દૃષ્ટાન્તોનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં છાન્દોગ્યોપનિષદ્માં કહે છે કે (वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं) "વાણીએ બોલાતો વિકાર ઘટ વિગેરે નામ માત્ર મિથ્યા છે, મૃત્તિકારૂપ ઉપાદાન કારણજ સત્ય છે." આ પ્રમાણે કારણ બ્રહ્મની સત્યતા ને કાર્ય જગતની અસત્યતા દર્શાવી ઉત્તરતાપનીયોપનિષદ્માં કહે છે કે— (ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दमात्रं) "આ સર્વજગત્ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે" વળી તૈત્તિરીયોપનિષદ્માં સ્પષ્ટ કથન છે કે—(यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति.) "જેથી આ ભૂતો (પ્રાણીમાત્ર) જન્મે છે, જે વડે જન્મેલાં જીવે છે, જેમાં પ્રલય સમયે પ્રવેશ કરે છે તે બ્રહ્મ જાણ." આ પ્રમાણે આ સર્વ અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરી અદ્વૈત સિદ્ધ કરી ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મસત્ય અને કાર્ય જગત્ મિથ્યા સ્પષ્ટ સમજવું પરંતુ પછીના સમયમાં આરંભવાદ, પરિણામ વાદ ને વિવર્તવાદ ઉત્પન્ન થયેલા છે. વૈશેષિકવાળા આરંભવાદ માને છે, તે દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે જેમ તંતુના ઉપાદાનકારણથી પટની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ જગતની ઉત્પત્તિ છે. તન્તુના ગુણો ને પટના ગુણો ભિન્નભિન્ન છે એટલે કે બન્ને પરસ્પર વિલક્ષણ છે. વળી પરિણામ વાદીઓ ઉપાદાનકારણ દૂધમાંથી કાર્ય દહીં,

ભ્રાન્તિજ સંભવતી નથી.....તેમ અજ્ઞવિના તો જગતનું મિથ્યાપણું સંભવતું નથી. અધિષ્ઠાનવિના તો ભ્રાન્તિજ હોઇ શકે નહિ " આ બધું ભર્તુહરીએ ૮૯ મા શ્લોકમાં ગુંથેલછે. તેથી સ્પષ્ટ થાયછે કે તેમણે શંકરમતનેજ શ્લોક રૂપે ગુંથેલ છે. વળી આ શતકના ૬૬ મા શ્લોકમાં प्रत्यगात्मा શબ્દ વાપરેલો છે, ને તે શબ્દ જોતાં કઠ 'કઠવલ્લી'માં એકજ સ્થળે, એકજ વાર (¹प्रत्यगात्मानमैक्षत्) પ્રત્યગાત્માને જોતા હવા" એમ વપરાએલ છે. ને ત્યાં ભાષ્યકાર ભગવાન્ શંકરાચાર્યે સરસ વિવરણ કરી સ્વભાષ્યમાં સર્વ સ્થળે વારંવાર વાપરેલ છે. તે જોઇ અન્ય વ્યાખ્યાનકારોએ પણ તેજરીતે સ્થળે વાપરેલ છે. આ શબ્દ આચાર્ય ભગવાનની પહેલાંના કોઇ ગ્રંથમાં મળતો નથી આચાર્ય ભગવાને વારંવાર ઉપયોગમાં લીધા પછીજ તે વપરાતો થયો છે. અને ભર્તુહરિએ પણ प्रत्यगात्मा શબ્દનું અવતરણ કર્યું છે જેથી આ વિદ્વાન શતક ઉપરથી નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે

સુવર્ણમાંથી કુંડલનું ને મૃત્તિકામાંથી ઘટનું દૃષ્ટાંત આપેછે. આ વાદમા એવું માનવામાં આવેછે કે જેમ એકવસ્તુ પોતાની અવસ્થાથકી ભિન્ન અવસ્થા ધરે તે પરિણામવાદ કહેવાય. વિવર્તવાદનું સ્વરૂપ એવુંછે કે કોઇવસ્તુ પોતાની સ્થિતિનો ત્યાગ ન કરે છતા તે અન્યસ્થિતિમાં ભાસે તે વિવર્ત કહેવાય જેમકે કોઇ દોરડી અંધકારને લીધે કે દૃષ્ટિદોષને લીધે કે ભ્રમે તેથી પણ સર્પરૂપે ભાસે તેમ આ જગતનો મિથ્યા ભાસ છે. આપણ વાસ્તવિકછે પણ એવ નહોતાં જગત્ ભાસેછે સત્યજ્ઞાને અજ્ઞાનનિવૃત્તિથતાં ને સત્યસ્વરૂપનો નિશ્ચય થતાં જન્મ મરણથી મુક્ત થવાય છે. આ પ્રમાણે ભગવતીશ્રુતિનો યથાર્થ મર્મ-વત ભગવાન્ શંકરાચાર્યે સ્વભાષ્યમાં કર્યો છે એટલે શ્રુતિના તાત્પર્યને સ્પષ્ટ સ્થાપિત કરી વિસ્તારવાનો આદર આ વિદ્વાનો ભગવાન્ શંકરાચાર્યને શિરે મુકે છે તે ભ્રાન્તિજ છે.

૧ જુઓ કાઠક

" पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः
तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद्
आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

કે આ ચાર શતકકાર મહાકવિ ભર્તૃહરિ, ભગવાન ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યની પછીજ થએલ છે. આવોજ સિદ્ધાંત પાશ્ચાત્ય પંડિત રેમનાડનો છે. આવાં આવાં કારણોથી ભાષ્યકાર પછી થએલા આ કવિરાજનો સમય નિર્ણય કરિયે.

ભગવાન શંકરાચાર્ય ઇ૦ સ૦ ના આઠમા શતકમાં હતા એવું સર્વ યુરોપી વિદ્વાનોએ નિર્વિવાદ માન્ય કર્યું છે પણ અમને તે સત્ય લાગતું નથી. આ વિષયનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી વિદ્વદ્વર્ય કાશીનાથસૂરિએ અને વિદ્વદ્વર રામકૃષ્ણ સૂરિએ નિર્ણય કરેલો છે ને તે કાશીનાથસૂરિએ સંક્ષેપમાં મુદ્રારાક્ષસ નાટકના ઊપોદ્‌ઘાતમાં સહેતુક દર્શાવેલો છે તેથી જણાય છે કે ભગવાન શંકરાચાર્ય ઇ૦ સ૦ ૫૫૧ થી ૬૦૦ સુધીમાં થએલા છે. તેમના આ. સંપ્રમાણ મતને અવલંબીને અમારું માનવું છે કે મહાકવિ ભર્તૃહરિ ઇ૦ સ૦ ૬૫૦ પહેલાં થએલા છે. ને એ નિર્ણયને પુષ્ટ કરનારાં કેટલાંક પ્રમાણો આ શતકમાંથી અમે આપીએ છિયે. આ શતકમાં આ મતને પુષ્ટ કરનારા નીચે લખેલા ત્રણ શ્લોકો છે.

શિખરિણીછંદ.

સખા ! સાધુપ્રત્યે પ્રીતિ રહિત કામાદિપ બન્યા.
વિશેકું આ શૂદ્રો કલિમલિન સ્વામી બની રહ્યા;
અરેરે ! પેશવા ગુરસાવિન્દો મ્લેચ્છતાસથી,
વસો હા! ક્યાં બન્યું! ગુજન અથવા નિર્ણય કહીં ! ૯૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતછંદ.

મ્લેચ્છોના મદમસ્ત હસ્તિદલના સમૂહને ફૂજતી,
પ્રૌઢ થંડ પ્રચંડ પ્રાક્રમતણી જ્વાલાથી એમાકુળી;
ત્રાહંતા ભર મહ્ભીરભુરવે નિર્વીર્ય છે આ ધરા !
સિંહાની ગતિ શું હવે ! હરિ હરિ મોટે મુંઝાઉં અહા !! ૧૦૦

મંદાક્રાન્તા.

આર્યાવર્તે અરેરે ! યવનનૃપ પતાં ધર્મ તૂટી ગયો રે,
વેદ વૈરાગ્ય સીધો ગિરનમન ભવે હા! પુરાણ પુરાણો

વિયોગેશ વિયોગે વિરસ વિરસ હૈ હાય! સાથે શમ્યાં રે
સસારોષ્ઠિતનાથેં સુરસવિશદ્‌તું નિત્ય હાવાં હમારે. ૪૬

શિખરિણી.

હતી વિદ્વત્તા જે મુનિજન તણા ક્લેશ હરવા
થઇ વેશ્યા આતાં વિષયસુખની પ્રાપ્તિ કરવા
નિહાળુ હાવાં તો નૃપતિ બનિયા શાસ્ત્રવિમુખા
અરે વિદ્યાદેવી દિન દિન ગઇ છેક અહહા (વૈ. શ. ૨૯)

આ આરશ્લોકમાં ભરતખંડમાં રાજ્ય કરતા કોઇ યવન નૃપતિના જુલમથી પીડાતા વેદ, બ્રાહ્મણ ને ધર્મશીલોનું શોકોદ્‍ગારસાથે મહાકવિએ વર્ણન કરેલું છે. આવાજ જોતાંતર કોઈ યવનરાજાનું પ્રવાસી આલ્બિરૂનીએ પણ વર્ણન કરેલું છે. ને એ ભગવાનલાલપરથી અનુમાન થાય છે કે આ-લ્બિરૂની કહે છે તેજ આ યવનરાજા હશે. તે પ્રવાસી લખે છે કે "શકનામે કોઈ રાજા સમુદ્ર ને સિન્ધુની વચ્ચેના દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો તેના રાજ્યના મધ્ય ભા-ગમાં આવેલા આર્યાવર્તમાં તેનો નિવાસ હતો. ભારતવાસીઓ તેને શાકથી ઉત્પન્નજાતિનો કહે છે અને કેટલાક તો તેને મન્મુરાસાભમાં રહેનારા શકોની જાતિનો કહેછે. આ રાજાના મહાજુલમથી હિન્દુ પૂર્વ તાકના સ્વદેશીઓની મદદ મળી નહોતી ત્યાં સુધી છૂટી નહોતી. વિક્રમાદિત્યે ચઢાઇ કરી તેના લશ્કરને હરાવ્યું ને તે રાજાને મુલતાન તથા લુની કિલ્લાની વચ્ચે આવેલા કેરૂરના સંગ્રામમાં માર્યો. "આ સંગ્રામ ઇ. સ. ૫૪૪ માં થયો એવું અમે સ્વીકારેલું છે. ને આજ યવન ભૂપતિને ઉદ્દેશીને મહા કવિએ શ્લોકો લખેલા છે એટલે પ્રતીતિ થાય છે કે આ સમયની સમીપમાંજ તેનો સમય હોવો જોઇએ. વળી ભારત વર્ષમાં મુસાફરીએ આવેલા ચીની (યુએન્‌સંગે) ઇ. સ. ૬૫૦ માં મહાકવિ ભર્તૃહરિ વિષેનો પ્રબન્ધ લખ્યું છે ને તેજ મેક્‌સમુલરે પણ તે સ્વીકારેલું છે. આ બધા ઉપરથી અને તે સ્વીકાર કરી નિશ્ચય કરીએ છિયે કે મહાકવિ ભર્તૃહરિ ઇ. સ. ના ન-વમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં એટલે ઇ. સ. ૬૦૧ થી ૬૫૦ સુધીમાં થયેલ છે."

હવે આ ઠેકાણે મહાકવિ ભર્તૃહરિ તે જ વાક્યપદીયના કર્તા છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા સમય હવે છે કે,—" આ બન્નેનો કર્તા એકજ

છે એવું પ્રતિપાદન કરતાં પંડિતવર્ય શ્રી કાશીનાથ અંબક તેલંગ અને કેટલેક વિદ્વાનોએ પ્રમાણો એકઠાં કરેલાં છે. જો કે એમણે પ્રમાણો એકઠાં કરવાનું તેમનું કૌશલ્ય પ્રશંસનીય છે પણ તે પ્રમાણોની પરીક્ષા કરવાનો અવસર તેમણે કોઇને આપ્યો નથી. માત્ર પોતેજ નિર્ણય કરેલો છે. અમે તેમના મતમાં કેટલાક કારણોથી સંમત નથી. અમારું માનવું એવું છે કે શતકકાર અને વાક્યપદીયકાર એક નથી પણ ભિન્ન છે. વાક્યપદીયનો કર્તા તો મહાન વૈયાકરણી ને મહાભાષ્યનું વિવરણ કરનાર છે. એટલે આ શતકો એ સમર્થ ભાષ્યાનુસારી મહા વૈયાકરણીની વાણી હોય એ સંભવિત નથી. કારણ શતકો વિલોકતાં મહા વૈયાકરણીપણાનાં ચિહ્નો તો નહિં પણ વ્યાકરણ પ્રયોગો પાણિનીના વ્યાકરણથી પણ અશુદ્ધ ઠરે એવાં ચિહ્નો મળી આવે છે.

દૃષ્ટાન્ત માટે જુઓ —

'क्वचित् भूमौ शायी क्वचिदपि च पर्यंकशयनः'

(નીતિશતક શ્લોક ૮૧.)

(सिद्धान्तकौमुदी, 'छुन्दजातोगिनिस्ताच्छील्ये')

'शान्तमं मधुरं पयोदधियुतं भुञ्जन्ति ये मानवाः'

(शृं. श. ५५.)

(सिद्धान्तकौमुदी, 'भुजोऽनवने' आत्मनेपदं)

'दुस्त्याज्योऽस्ये कदाहं तवचरणरतो ध्यानमार्गैकनिष्ठः'

(वै. श. १३.)

(सिद्धान्तकौमुदी, 'संयोगे गुरु')

'अहोऽप्यर्थस्पर्शी श्रुतिनगुरुस्पामवगते'

(नि. श. ४९.)

(इमक्रमर्थविरमाणुः 'ओत्' इति वाभिवयात्)

આવા દોષો ભરેલાં વ્યાકરણ કે વાક્ય પદીયકાર મહાવૈયાકરણી ભર્તૃહરિ તો સાધામાં સાધી ભૂલો કદિ કરેજ નહિ, એથી ભર્તૃહરિ વાક્યપદીયનો કર્તા અને શતકકાર પ્રસિદ્ધ ભર્તૃહરિ એક નથી. વળી કેટ

જોકે વાચક (હું તો તે વાતને અસત્ય માનું છું છતાં તકરારની ખાતર ખરી સ્વીકારી) તપાસીએ. મહારાજા ભર્તૃહરિ પછી તેનો લઘુબંધુ ચક્રવર્તિ વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ને તેનો સમકાલીન નવરત્નમાંનો મહાકવિ કાલિદાસ થયો. હવે આ કવિવર કાલિદાસના સમયમાં વ્યાકરણના નિયમો સુધારનાર હરિનું તો હેવાલું એ નહોતું. તે તો ઘણે અંતરે થયો છે એટલે તેથી પણ સિદ્ધ એ થયું કે વ્યાકરણકાર મહાકવિ ભર્તૃહરિ પછી કેટલેક કાળે આ વાક્યપદીયકાર થયા. આ સંબંધથી મ્હારું માનવું છે કે વાક્યપદીયનો કર્તા કોઈ બીજો છે ને એ ગ્રંથ આપણા મહાકવિ ભર્તૃહરિની કૃતિ તો નથીજ."

આ શતક શાન્તરસ પ્રાધાન્યવડે, અને સૂક્ષ્મતાથી અવલોકતાં દરેક શ્લોક શાન્તરસના સાહિત્યે છલકાતો ભાસે છે. શાન્તરસનું લક્ષણ સાહિત્ય દર્પણકાર વર્ણવે છે કેઃ-

शान्तः शमस्थायिभावः उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्दु सुंदरच्छायः श्रीनारायण दैवतः ॥
अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ ३ ॥ २५८ ॥

શાન્તરસમાં ઉત્તમપ્રકૃતિનો નાયક ને શમ, સ્થાયિભાવ, એટલે, શમ એટલે નિસ્પૃહઅવસ્થામાં પરમાત્મામાંજ વિશ્રામ લેવારૂપ જે શાન્તિ તે. આ શાન્તરસના અધિષ્ઠાતા શ્રીનારાયણ છે. તેમની કાન્તિ કુન્દના પુષ્પસમા ચન્દ્રના જેવી ગૌર છે. અને, એ દેખ અનિત્યાદિ વિષયોની અનિત્યતા, બધી વસ્તુઓની નિસ્સારતા તથા પરબ્રહ્મપરમાત્માનું સ્વરૂપ તે આ રસનું આલંબન છે. મુનિજનોના પવિત્ર આશ્રમો, હરિક્ષેત્રો કે ઇષ્ટદેવનાં ધામ, ક્ષેત્રો, તીર્થસ્થાનો, રમણીય વનસ્થળો, ગુફાઓ, સુંદરસરિતાઓ, અને મહાપુરૂષની સંગતિનો આનંદ એ આ રસનાં ઉદ્દીપનો છે. વળી નિર્વેદ, પરમપદપ્રાપ્તિનો

[illegible] નિરીક્ષણ

[illegible] સ્મરણ

[illegible]

[illegible] -ની માનવાં.
[illegible] સમજનાર
[illegible] દુઃખદા.
[illegible] સારનાં દુઃખદા.

[illegible] પણ પ્રારબ્ધા-
[illegible] થવાથી [illegible] નિસ્સાર છે [illegible] અમજુદા [illegible] ચિત્તાયત્તિ નિરંક [illegible] ને વળી [illegible] છે, એવો સહ-
[illegible] સમાધિમાં રહેલી

એટલીજ અભિલાષા છે કે આ ગ્રંથનો બ્રહ્માસ્વાદસહોદર શાન્તરસ કે જે અપૂર્વ ને સ્વસંવેદ્ય છે વળી જે આનંદમય, પ્રકાશમય ને અલૌકિક ચમત્કારમય છે તે સર્વ વાંચકોને સર્વમય. સર્વનિયંતા મંત્રમાંથી સચ્ચિદાનંદના અનુપમ આનંદનું આસ્વાદન કરાવો.

તથાસ્તુ.

શ્રી ભદ્રપુરિ
સં ૧૯૫૭ ફાલ્ગુન શુદ ૨ } ज. का. पाठक.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

\+ + + + + + +

सर्वं कर्माखिलंपार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

\+ + + + + + +

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥
नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

\+ + + + + + +

ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥

\+ + + + + + +

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्वैनंसंशयम् + + + + +

(श्री. भ. गी. अ. ४ थः)

રાજર્ષિપ્રવર મહાકવિશ્રી

ભર્તૃહરિ

પ્રણીત

विज्ञान शतक.

ભાષાંતર કર્તા

જગજ્જીવન કાલિદાસ પાઠક.

अथ

श्रीमद्राजर्षिवर भर्तृहरि

विरचित

विज्ञान शतक.

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]
[illegible];
[illegible];
[illegible]. 1

[illegible]

---

१ [illegible]

२ [illegible]

ઝરતી છે. મ્હોટા ઘેરાવાળા દંતુશળથી શોભતી શૂંઢવાળા, કુંભસ્થળમાંથી ઝરતી સ્વચ્છમદની ધારાથી સુગંધ લોભે ભમતા ભમરાનાં ટોળાએ સર્વે દિશાને છાઈ દેતા અને સ્વાભિમાનવાળા ગણેશ સકળ જગતનું રક્ષણ કરો.

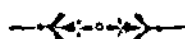
પર્વના બે શતકોમાં કર્તાએ બ્રહ્માની સ્તુતિ કરેલી છે ત્યારે આ શતકમાં ગણપતિનુ સ્તવન છે. તેનુ કારણ એ સમજાય છે કે આ શતકનો વિષય જ્ઞાન છે અને ગણપતિએ જ્ઞાનના અધિષ્ઠાતા છે. વળી મ્હને તો લાગેછે કે આ બ્રહ્મજ્ઞાનાત્મક શતકમાં આમ શ્લેષાલંકાર યોજવોજ ઇષ્ટછે. ગણેશ (ગણ+ઇશ. ગણ–ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિનો સમુદાય. ઇશ–અધિષ્ઠાતા. ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા) કે જેમના કુંભસ્થળ (એક ભાગ) માંથી ઝરતી સ્વચ્છમદની ધારા (મોહ પમાડનારી માયા) થી મુગ્ધ બનીને ભ્રમરગણો (સંસારમાં ભમનાર જીવોનો સમૂહ) સર્વ દિશામાં ભમેછે, તે ગણેશ સકળ જગત્નુ રક્ષણ કરો.

ગણેશના મસ્તકની આસપાસ ભ્રમરોનાં ટોળાં ગુંજાર કર્યા કરે છે એવો વિચાર મહાકવિ ભવભૂતિએ પણ દર્શાવ્યો છે. જુઓ માલતિમાધવના પ્રથમાંકમાં गंडोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणेः ઇત્યાદિ.

'વિજ્ઞાન' શબ્દનો અર્થ પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથકારે ભિન્નભિન્ન કરેલો છે. ભગવાન્ શંકરાચાર્ય तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શ્લોકની ટીકામાં "ક્રમે મેહિત કર્યા પહેલાં ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને સ્વાધીન કરીને આત્મજ્ઞાનને તથા શાસ્ત્રજ્ઞાનને નાશ કરનારા આ કામનામના પાપી શત્રુનો પ્રકટ રીતે નાશ કરવાનું સૂચવે છે." જેને શ્રુતિ પણ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत આમ ટેકો આપે છે. મિ. તેલંગ, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિવરણના પૃષ્ટ ૨૫ લીટી ૪૯૫ માં अनुभव અર્થ કરી સંપૂર્ણ પ્રકારે મળતા આવે છે. અમરસિંહ તેનો અર્થ मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः આમ કરે છે. શાસ્ત્રમી મધુસૂદને અને બીજા ઘણાએ આ અર્થ માન્ય કરેલો છે. પરંતુ આ શતક માટે તો 'બ્રહ્મજ્ઞાન' એટલો અર્થજ વધારે બંધ બેસતો છે. મધુસૂ-

કની ગીતાની ટીકાકાર ज्ञानगिरि नाम्नोप विज्ञानं वेदान्तजन्यम्. પણ આમ 'વેદાંતિક જ્ઞાન' એવોજ અર્થ કરે છે. અને એ અર્થને અનુસાર પોતાની અધ્યાત્મરામાયણની ટીકામાં विज्ञानमात्मयाथात्म्यज्ञानम् આ પદથી, ભર્તૃહરિ નિર્વેદ નાટકકાર विज्ञानेन विमृश्य निष्ठुरतरं नीतं परमात्मनि એ તથા ધ્યાન उपयुक्त विषयस्य परमे पदानि विनृत्यत्स्व ते विज्ञानमीश्वरं अविष्यति આ વાક્યથી અને અધ્યાત્મ રામાયણના યુદ્ધકાંડના राज्ञस रिपुं दृष्ट्वा विज्ञानस दर्दौ विभुः આ પદથી આધાર મળે છે.

મંગળગ્રંથની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિઅર્થે શ્રીગણપતિના મંગળ સ્વરૂપનું આશીર્વચન સંયુક્ત કરેલું વર્ણન તે અહીં નાન્દી છે. ગ્રંથકારનું સૂચન પણ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે બન્યુંછે. ગણેશનું આનંદમય સ્વરૂપ આલંબન છે. ઇશ્વરવિષયે રતિનો સંચારીભાવ પણ સ્ફુરેલો છે. ને આની સામગ્રીથી પરંબ્રહ્મના સુખસ્વરૂપ જેવો શાન્તરસ જામેછે. કાવ્યમાં સર્વત્ર વ્યાપેલો માધુર્યનો ગુણ અખંડાનંદના મધુરંનું આસ્વાદન કરાવતો હોય એવો ભાસ થાયછે. માલિની છંદ છે. ૧

यत्सात्त्वया शुचि विभाति यदात्मभासा[1]
यद्योतितं जगदशेषमपास्तदोषं ।
तद्ब्रह्म निष्कलमसंगमपारसौख्यं
प्रत्यग्भजे परममंगलमद्वितीयं ॥२॥

જે શુદ્ધ સત્સ્વરૂપ છે વળી જેનીજ્યોતે
ભાસે અશેષ સચરાચર વિશ્વ જોતે
નિસ્સંગ નિર્મળ અખંડ સુમંગળાત્મા
આનંદરૂપ ભજું એજ હું પ્રત્યગાત્મા. ૨

અશેષ—બધું. પ્રત્યગાત્મા—સાક્ષી કૂટસ્થ

૧ સરખાવો શાન્તિની વિલાસના ચોથા વિલાસનો શ્લોક ૧૯ મો.

જે ઈશ—જે પાપરહિત સત્યસ્વરૂપાનંદ છે. જેના પ્રકાશવડે આ બધું જડ-ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળુ વિશ્વ જણાય છે. વળી જે સંશયરહિત, સત્વ, રજ કે તમોગુણના મળરહિત, દેશ અને કાળના અપરિચ્છેદરહિત, આનંદ અને મંગળરૂપ પ્રત્યગાત્મા છે તેને હું ભજું છું.

વેદાન્તો સમજાવે છે કે છીપનું યથાર્થજ્ઞાન ન હોવાથી રૂપાની ભ્રાન્તી છે આ દૃષ્ટાન્તમાં જેમ છીપના અજ્ઞાનથીજ રૂપાની ભ્રાન્તિ છે તેમ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથીજ જગતની ભ્રાન્તિ છે. જેમ છીપજ રૂપારૂપે ભાસે છે તેમ બ્રહ્મજ જગતરૂપે ભાસે છે. અર્થાત્ જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી; બ્રહ્મરૂપજ છે. આ સિદ્ધ કરનારી અનેક શ્રુતિઓ છે

" ન બ્રહ્મના તેજથી (અથવા પ્રકાશથી) આ સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારક, વિજળી આદિ સર્વ પ્રકાશે છે. એક અને અદ્વિતીયજ બ્રહ્મ છે " ઇ. ઇ.

પ્રથમના શ્લોકમાં મથનો વિષયનુ સૂચન ભાગ્યે લાગતું હતું: આમાં સ્પષ્ટ સૂચન છે. આ અને આ શતકના બધા શ્લોકમાં સંસારની સત્યતા તથા પરમતત્વમાં વિશ્રાન્તિ એવા રૂપ ક્રમ સ્થાયીભાવ છે. પરમાત્માના શુદ્ધત્વ, પ્રજ્ઞાનત્વ, વગેરે ગુણનો અને બ્રહ્મના અપરોક્ષનો નિશ્ચય કરવામાં મતિ નામે વ્યભિચારીભાવ છે આ વ્યભિચારીભાવ શ્રુતિએ રચિત સંચારી ભાવને પોષે, ભજુ ' શબ્દે સૂચિત થતા ચિત્તશુદ્ધિનામના એક ભાવનો આવિર્ભાવ કરે છે. આમ વિભાવાદિકોથી પુષ્ટ થતો ક્રમ, શાન્તરસરૂપે પ્રતીત થાય છે. વસન્તતિલકા છંદ છે ૨.

हे बुधाः ब्रह्मपरं यत इदं मनन्या मर्त
रागद्वेषमदादयो भवतु वः वन्याः निरो भावना ।
कार्या भावितमानसोऽपवरः कैवल्य हातुं वपुः
मर्वानन्दमयं मुरारितरितो वीविविधिया पवित्रताम् ॥३॥

હે બુધો ! જનનીની મંસ મુખથી સ્વસ્થાનમાં મંથ્ય છે,
હે રાગાદિ મંભ્ય ! પિતો તમને પ્રગટ્યો શાખ્યો ક્રિયા;

હું તો ગંગાતરંગ મંડિત હવે વારાણસીમાં વસી,
સર્વે દુઃખનું મૂળ દેહ ત્યજવા કષ્ટેથી આવ્યો અહીં.૩

સ્વસ્થાન—પોતપોતાને ઘેર. પથો—રસ્તાઓ.

પુત્રો, પ્રધાનો, પટ્ટરાણીઓ ને પ્રજાજનો રાજ્યમાં પાછા આવવા આગ્રહ કરેછે છતાં પાછા જવા ન ઇચ્છતા ને વારાણસીમાં વસી રહેલા વિરક્ત મહારાજા ભર્તૃહરિની આ ઉક્તિ છે. કહેછે કેઃ—

હે પુત્રો ! તમે આ તમારી જનની (પોતાની પટ્ટરાણી) સાથે સુખેથી પોતપોતાના સ્થાનમાં સંચરો. વળી હે રાગાદિ સખાઓ ! (મ્હારી સાથે દીર્ઘકાળથી પરિચય રાખનારા કામ ક્રોધ લોભ. મોહ, મદ, ઇ, હે મિત્રો !) તમે પણ તમને કલ્યાણકારી ઇચ્છિતમાર્ગમાં ગતિ કરો. કારણ હવે મ્હેં વિરાગી બની પુત્ર કલત્રાદિ સંસારિકવિષયો ત્યજેલા છે. અને સર્વે દુઃખના મૂળરૂપ—સર્વે અનર્થોના આશ્રયસ્થાન રૂપ—જે આ દેહછે, તેને ત્યજવાને હું ગંગાની તરંગ શોભાથી શોભિત થયેલી રમ્ય વારાણસીમાં નિવાસ કરવા કષ્ટો સહીને પણ આવ્યો છું જેથી પાછો આવી શકતો નથી. તીર્થ કરવા નહિ પણ નિવાસ કરી ભાગીરથીના જળમાંજ શરીરની ભસ્મ પાડવાસારૂ નિરહંકારી, નિર્મમત્વી હું કાશીમાં આવેલો છું એટલે પાછો નહિ આવું. તમે રાણીને તેડી હવે પાછા જાઓ એ ભાવછે.

ભર્તૃહરિ નિર્વેદ નાટકમાં પણ મંત્રી દેવતિલક અને ઘેર પાછા જવા ન ઇચ્છતા વિરક્ત ભર્તૃહરિ વચ્ચે આને મળતોજ પ્રસંગછે. તેમાં વાર્તાલાપ થાયછે. કેઃ—

देवतिलकः— હા દૈવ ! રાજ્યને આપને રહેવી સંપત્તિ વગેરેની હવે શું ગતિ થશે !

राजा— શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

રંગીલા વસને વરો સુખથકી ભોગોન્મુખી સંપતિ,
હે કામાદિ અનુચરો ! તજીમને ઇચ્છિત દીધે ગતિ;
(રાણી જોઇને)
પૂજ્યો ! આપ ક્ષમા કરો અહીં વસ્યો શીરે ધરી હું વ્રતિ,;

બ્રહ્મજ્ઞાન અનુભવાર્થ રસમાં ખેચાઉ હાવાં અતિ.[1](પ-૨૫)

(ભોગવાસનામાં ઉત્કટ્ટાવાળી સંપતિ ભલે રંગીલા વરને વરો. વળી કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, ઇ. દીર્ઘકાલના પરિચયવાળા હે સેવકો ! તમે પણ મારો ત્યાગ કરી તમને ગમે તે આનંદપથમા ગમન કરો[2] વળી હે પુજ્યો દેવદ્વિજગુરુ આદિ હે માન્યજનો ! હુ આપનાથી છૂટવાનું નિષ્ઠુરપણું કરૂં છું તેને માટે મ્હને ક્ષમા કરો. કારણ " જ્યારે વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારે સંન્યાસ ધારવો " એ શ્રુતિની આજ્ઞાશિરે ચડાવી હું અહીં (કાશીમાં) વસેલો છું અને હવે હું બ્રહ્મજ્ઞાનના અનુભવાર્થે (વિજ્ઞાન માટે) રસમાં (અખંડ એકરસ સચ્ચિદાનંદમાં) તલ્લીન થવા અતિ આકર્ષાઉં છું. તાત્પર્ય કે હવે હું સમાધિપરાયણ થવા ઇચ્છુછુ તો આપ વિઘ્નકારી ન થતાં સર્વ ચાલ્યા જાઓ એ ભાવછે.

આમાં નિર્વેદનો સહચારીભાવ સંપૂર્ણ ખીલેલો છે. 'દુઃખમુળ દેહ ' તેનું આલંબન છે. તે પુત્રો ! ના દીર્ઘશોકોચ્ચારણે પ્રતીત થનો કાતરતા મિશ્રિત ગ્લાનિનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. રાગાદિસહચરોને ત્યજવાથી વ્યાપેલો હર્ષ ગંગતરંગમંડિત વારાણસીનું સૌંદર્ય જોતાં વ્યાપેલો રતિ અને 'કષ્ટથી આવ્યો અહીં ' કથવામા વ્યાપતો શ્રમ પણ પોષક સહચારી ભાવ બનેલ છે. અને તે સર્વે નિર્વેદને પુષ્ટ કરેછે. માધુર્યને પ્રસાદ ગુણ સ્પષ્ટ છે. શાર્દુલવિક્રીડિતછંદ છે. ૧૦૦

૧ अन्यकाञ्चिदुपाश्रयन्तुपुरुषं भोगोन्मुखंसंपदः कामक्रोधमदा (दाः) पदानिभवतांभूयांसिमामुज्झतः (ताम्) । क्षन्तव्यगुरु दैवतद्विजगणैः श्रोतान्निदेशादहं त्रिज्ञानेन विकृष्य निष्ठुर तर्नीये परब्रह्मणि " .

૨ ભર્તૃહરિ નિર્વેદના આ શ્લોકની બીજીલીટીના અર્થને,બંધ બેસતો શ્લોક ભટ્ટીકાવ્ય અધ્યાય. ૨૦ શ્લોક ૨૫ નો આ પ્રમાણે છે.

" यथेष्टचरवैदेहि पन्थानःसन्तुतेशिवाः ।
क्षामात्क्रोन्यत्रतायन्तां विशङ्कांराज मद्गताम् ॥ ".

प्रज्ञावन्तोऽपि केचिच्चिरमुपनिषदामर्थकारा ¹यतन्तो
व्याकुर्वन्तोऽपि केचिद्दलितपरमता यद्यपि ज्ञाततत्त्वाः ।
तीर्थे तीर्थे तथापि भ्रमणरसिकता नो ²महत्यध्वखेदा-
श्चापत्कष्टं विधत्ते मम मनसि सदा पश्यतस्तत्र कृत्यम् ॥ ५

વેદાન્તજ્ઞો, ધીમન્તો, ઉપનિષદતણા બોધકો, ભાષ્યકારો,
પાંડિત્યે ખંડનારા પરમત, વળિ જે જ્ઞાતતત્ત્વો બધાંએ;
તે એ પંથાભિલાષી બની રનવન થૈ તીર્થ તીર્થે ભમે રે !
લોકોનાં કૃત્યો નિહાળી ભ્રમણ—દુખતણાં ચિત્ત મ્હારું બળે રે !૫

વેદાન્તજ્ઞો–ઉપનિષદો જાણનારા. ધીમન્ત–બુદ્ધિમાન. બોધકો–બોધ કરનારા. ભાષ્યકારો–સૂત્રોનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરનારા. જ્ઞાતતત્ત્વો–તત્ત્વજ્ઞાનીઓ.

ઉપનિષદો જાણનારા, ઉપનિષદોનો બોધ કરનારા, શાસ્ત્રનાં સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન કરનારા, વિદ્વત્તાથી પારકામતનું (પ્રતિવાદીના વિચારોનું) ખંડન કરનારા, વેદપ્રતિપાદન તત્ત્વજાણનારા, અને તેવાજ બીજા ઘણા બુદ્ધિમાનો ભલે હોય છે; પરંતુ તેમાંના ઘણા તો પંથ કરવાના (રખડવાના) અભિલાષી બની, આ તીર્થથી તે તીર્થ ને તે તીર્થથી પેલે તીર્થ ભમેછે ને રનવન (હેરાન હેરાન) થાયછે. અરેરે! તેમના પગે ભમવાના દુઃખો (ટાઢ, તાપ, વરસાદ, ભૂખ, તરસ, શ્રમ, ઇ, વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટો) નિહાળુંછું ત્યારે મ્હારું પણ ચિત્ત બળે છે. જ્ઞાનીઓ પણ મૂઢ જેવાં આચરણો આચરેછે. એથી મ્હને મ્હોટું દુઃખ થાય છે. એ ભાવછે.

---

૧ જો કે યત્ ધાતુ આત્મનેપદી છે, તોપણ અહિંયા પરસ્મૈપદી વાપર્યો છે. સરખાવો, " यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः " શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૫ મો શ્લોક ૧૧ મો. અને તે ઉપર કરેલી મધુસૂદનની ટીકા.

૨ આવાજ વિચારને માટે ભામિની વિલાસનો આ શ્લોક જુઓ. " उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता, तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्बहिर्याति "

અક્ષજ્ઞાન અનુભવાર્થ રસમાં ખેચાઉં હાવાંઅતિ.†(૫-૨૫)

(એમત્રામનામાં ઉદ્દકાલાગ્ની સંપતિ ભલે રંગીલા વરને વરો. વળી કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, ઇ. દીર્ઘકાલના પરિચયવાળા હે સેવકો ! તમે પણ [illegible] ફરી તમને ગમે તે આનંદપથમાં ગમન કરો* વળી હે પુજ્યો [illegible] આદિ હે માન્યજનો ! હું આપનાથી છૂટવાનું નિષ્ઠુરપણું કરૂં છું [illegible] અને ક્ષમા કરો. કારણ " જ્યારે વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારે સંન્યાસ [illegible] " એ શ્રુતિની આજ્ઞાશિરે ચઢાવી હું અહીં (કાશીમાં) વસેલો છું [illegible] હું અક્ષજ્ઞાનના અનુભવાર્થે (વિજ્ઞાન માટે) રસમા (અખંડ એક [illegible] સચ્ચિદાનંદમા) તલ્લીન થવા અતિ આકાંક્ષું છું. તાત્પર્ય કે હવે હું [illegible] ઇચ્છું છું તો આપ વિઘ્નકારી ન થતા સદ્ય [illegible] [illegible]

[illegible] નો મદચારીભાવ સંપૂર્ણ ખીલેલો છે. ' દુઃખમુળ દેહ ' [illegible] તે પુત્ર ! ના દીર્ઘરોગોચ્ચારણે પ્રતીત થતો કાતરતા [illegible] સ્પષ્ટ છે. રાગાદિમદચરોને ત્યજવાથી વ્યાપેલો હર્ષ [illegible] વારાણસીનું સૌંદર્ય જોતાં વ્યાપેલો રતિ અને ' કષ્ટેથી [illegible] વ્યાપતો શ્રમ પણ પોતાક સદચારી ભાવ બનેલ [illegible] પુષ્ટ કરેછે. માધુર્યને પ્રસાદ ગુણ સ્પષ્ટ છે. [illegible]

[illegible] श्रीमन्मुमंगदः कामक्रोधमदा (दाः) [illegible] (तात) । क्षम्यताम् [illegible] दैवतद्विजगणैः [illegible] विहाय निष्ठुर तनोमि परब्रह्मणि "

† અનેકવિ [illegible] આ શ્લોકની બીજીવીટીના અર્થને, મધ એમ [illegible] અધ્યાય. ૨૦ શ્લોક ૨૫ નો આ પ્રમાણે છે.

" यदेष्टतरदेहि पञ्चानःसन्तुतोतिनाः ।

कामान्नेच्छन्याज्ञयन्तीं विनदुर्मित मद्गुणताम् ॥ "

प्रज्ञावन्तोऽपि केचिदुपनिषदर्थबोधका 'यतन्तो
व्याकुर्वन्तोऽपि केचिद्दलितपरमता यद्यपि ज्ञाततत्त्वाः ।
तीर्थे तीर्थे तथापि भ्रमणरसिकता नो 'जहत्यप्यखेदा-
यत्तत्कष्टं विधत्ते मम मनसि सदा पश्यतस्तत्र कम्पम् ॥ ९

વેદાન્તજ્ઞો, ધીમન્તો. ઉપનિષદનણા બોધકો, ભાષ્યકારો,
પાંડિત્યે ખંડનારા પરમત, વળિ જે જ્ઞાતતત્ત્વો બધાંએ;
તે એ પંથાભિલાષી બની રનવન થૈ તીર્થ તીર્થે ભમે રે!
તેઓનાં કષ્ટો નિહાળી ભ્રમણ—દુખતણાં ચિત્ત મ્હારૂં બળે રે !૫

વેદાન્તજ્ઞો–ઉપનિષદો જાણનારા. ધીમન્ત–બુદ્ધિમાન. બોધકો–બોધ કરનારા. ભાષ્યકારો–સૂત્રોનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરનારા. જ્ઞાનજ્ઞો–તત્ત્વજ્ઞાનીઓ.

ઉપનિષદો જાણનારા, ઉપનિષદોનો બોધ કરનારા, શાસ્ત્રનાં સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન કરનારા, વિદ્વત્તાથી પારકામતનું (પ્રતિવાદીના વિચારોનું) ખંડન કરનારા, વેદપ્રતિપાદિત તત્ત્વજાણનારા, અને તેવાજ બીજા ઘણા બુદ્ધિમાનો મ્હેં દીઠા છે; પરંતુ તેમાંના ઘણા તો પંથ કરેતાના (રખડવાના) અભિલાષી બની, આ તીર્થેથી તે તીર્થે ને તે તીર્થેથી પેલે તીર્થે ભમેછેને રન વન (હેરાન હેરાન) થાયછે. અરે રે! તેમના પગે ભમવાના દુઃખો (ટાઢ, તાપ, વરસાદ, ભૂખ, તરસ, શ્રમ, ઇ. વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટો) નિહાળુંછું ત્યારે મ્હારૂં પણ ચિત્ત બળે છે. જ્ઞાનીઓ પણ મૂઢ જેવાં આચરણો આચરેછે. એથી મ્હને મ્હોટું દુઃખ થાય છે. એ ભાવછે.

---

૧ જો કે યત્ ધાતુ આત્મનેપદી છે, તોપણ અહિંયાં પરસ્મૈપદી વાપર્યો છે. સરખાવો, "यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः" શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૫ મો શ્લોક ૧૧ મો. અને તે ઉપર કરેલી મધુસૂદનની ટીકા.

૨ આવાજ વિચારને માટે ભામિની વિલાસનો આ શ્લોક જુઓ. "उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता, तदपि न हा विधुवदना मानसदनाद्बहिर्याति"

ગમને પોષનાર વિષાદનો ભાવ 'અહીં ખીલેલો' છે. તીર્થંકરભગવાન અજ્ઞાન તેનું આલંબન છે. 'પંચાગ્નિતાપી' બનવા, 'સ્નાન' વગેરે 'કષ્ટ' વેઠવારૂપ જ્ઞાનીઓની અજ્ઞાનભરી ચેષ્ટાઓ ઉદ્દીપન છે. દુઃખ નિહાળતાં થતો 'ચિત્ત બળવા' રૂપ અનુભાવ પણ છે. ચોથાપદમાં ધણો ભાવ પણ જણાય છે. આમ આલંબન, ઉદ્દીપન, અનુભાવ ને સહકારી ભાવે વિષાદ પોષાઈ શમને સહકારી બને છે. અપ્રસ્તુત છે. ૬૦.

याबत्ते यमकिंकराः करतलक्रूरा सिपाशादयो
दुर्दान्ताः सृणिराजदीर्घसुनखा दंष्ट्राकरालाननाः ।
नाकर्षन्ति नरान्धनादिरहितान्यत्तावदिष्टेच्छया
युष्माभिः क्रियतां धनस्य कृपणास्त्यागःसुपर्वादिषु॥ ६

દંષ્ટ્રા લાલ કરાળ, ભીષણ મુખો, ઉત્તુંડતુંડાનખો,
ખડગો ચંડપ્રચંડ, પાશ ધરના વિકાળ કાળા દૂતો.
ખેંચે ના તુજને જહીં સુધી અરેરે! એકલો લોભિયા!
ત્યાંસુધી શુભદિન દાન કરજે ધારી રૂડી વાંછના. ૬

દંષ્ટ્રા—દાઢ. ભીષણ—ભયંકર. ઉત્તુંડતુંડાનખો.—મોટા તીક્ષ્ણ નખો અથવા મોટાંમાથાં ને નખવાળા. કાળાદૂતો—યમના ચાકરો. શુભદિન—પુણ્યકરવાના ઉત્તરાયણાદિ ઉત્તમ દિવસો. રૂડીવાંછના—સારી ગતિ થવાની લાલચ.

વિકાળ મુખમા (લોહી ચોટવાથી થએલી) ભયંકર લાલ દાઢવાળા મોટા પર્વત જેવડા માથાવાળા, પ્રચંડ નખવાળા ચંડ (વિકાળ) ખડગો અને પ્રચંડ ફાસી ધરનારા યમના વિકાળ કાળાદૂતો તને એકલોજ (ધનદારાદિ રહિત) જ્યાં સુધી ખેંચી ગયા નથી ત્યાસુધીમાં હે લોભિયા! ભવિષ્યકાળમા સારી ગતિ થવાની ભાવના ધરી સારાંસારાં પર્વોને દિવસે દાન કરજે. જેને માટે દ્રવ્ય ભેગું કરવા ઇચ્છિએ છીએ તે સ્ત્રીપુત્રાદિ સાથે આવવના નથી તેમ દ્રવ્યપણ આવવાનું નથી, માટે સત્કાર્યે દ્રવ્યનો જે ઉપયોગ કર્યો તેજ સાથે આવનાર ઉપકારી છે એ ભાવ છે

तीर्थस्नानजन्यं न भवति सुकृतं दुष्कृतोन्मूलनं वा
यस्मादात्मा विहीनः श्रुतिमयविगतन्नगात्मा[1] जनानाम् ।
सर्वेषामाद्वितीयो निरतिशयसुखो यद्यपि स्वप्रकाशा-
स्तीर्थे विद्यास्तथापि स्पृहयति तपसे यत्तदाश्चर्यहेतुः ॥ ४

જ્ઞાની અસ્કાર છે ઉપનિષદ કહે અંતરાત્મા વિશેકી.
તેમે પુણ્યો, વિરામે અઘ કદિ નહિ જે તીર્થસ્થાને વસ્યાથી;
સૌમાં સાક્ષીરૂપી સુખસ્વરૂપી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિકારી.
વિદ્યા તીર્થે છતાં એ તહીં તપ ચહતા એજ આશ્ચર્યકારી.૪

અર્થ-ભાવ.

જ્ઞાનીજનો તીર્થસ્થાનમાં જઈ ઉપનિષદના વાક્યને (આ આત્મા અમર છે. તેને પાપપુણ્ય સુખદુઃખ કે જન્મમરણ કાંઈ હોય નહિ આમ જાણે) અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી પોતાના સર્વ અજ્ઞાનજન્ય સંસ્કારોનો નાશ

---

૧ પ્રત્યગાત્મા—પ્રત્યેક મનુષ્યનો આત્મા અંતરાત્મા. [illegible] કહે છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુની અંદર જે અદ્વિતીય વ્યાપી રહેલ છે તે. ભગવાન્ શંકરાચાર્ય [illegible] [illegible] ૪ મંત્ર ૧ ના ભાષ્યમાં કહે છે કે प्रत्यक् [illegible] प्रत्यगात्मा प्रतीच्येव [illegible] नात्मनिव [illegible] सर्वात्मनाशो [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । तं प्रत्यगात्मानं [illegible] । આ ઠેકાણે કવિ [illegible] કે તેને આત્મને [illegible] છે અને આત્મા [illegible] છે એમ [illegible] છે તે [illegible] કરવું એટલે. [illegible] 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' 'नैनं पाप्मा (पाप्मा पुण्यपाप लक्षणः शं. भा.) तरति सर्वं पाप्मानं तरति' 'नैनं कृताकृते तपतः' [illegible] ૪-૪-૨૩-૨૨. [illegible] [illegible] અ. ૨ [illegible] સુધીનો [illegible] એમ [illegible]"

[illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible]

([illegible])

બીજણકાળ દૂતરૂપ આલંબને ને તેના બીજણ દષ્ટા, ચંડનખ, પ્રચંડપાશ ને વિકાળ શરીરરૂપ ઉદ્દીપને ત્રાસનો જ. ભાવ પોતાથ છેવટી તે 'હા' શબ્દે સૂચિત થાયછે. તદ્દ્દાતા ને વ્યાકુળ થતા જીવને એવી જ્યાની ક્રીડા, આત્રાસનું અને ' અરેરે ' શબ્દે સૂચિત થતા દૈન્યનું પોષણ કરે છે. આમ ત્રાસ ને દૈન્યની સંસૃષ્ટિથી પરિપોષિત થતો ભક્તિનો જ ભાવ ચોથાપદમાં રેલાય છે. અને તેથી શમનું પોષણ થાયછે. આરભટીવૃત્તિ છે. બન્ધ વૈકટય જેવું સહજ જણાય છે પણ એજ ગુણને પ્રકાશક હોવાથી તે દોષ નહિ પણ ગુણ બને છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૧૮.

आढ्यः कश्चिदपंडितोऽपि विदुषां सेव्यः सदा धार्मिका
विभ्रेपाद्युपकारको मृगदृशामानन्दकन्दाकरः ।
कर्पूरद्युति कीर्तिधूपितहरिद्भूमण्डले गीयते
शश्वद्बन्दिजनैर्महीतनु भृतः[1] पुण्यैर्न कस्योदयः ? ॥

બંદી વંદી કપૂરખંડ સરખા ગુણો બધે પાથરે,
સેવે સાક્ષર સર્વ, ધાર્મિક બને, સૌ વિપ્ર મોહી રહે,
રામાને મન મોદ ઓઘ બનશે મુર્ખય લક્ષ્મી અર્પે !
કોની ઉન્નતિ પુણ્યથી નહિ થશે આ બન્ધુ આ ભૂતળે?!૭

બંદી—ગુણગાન કરનારા ભવૈયા. સાક્ષર—વિદ્વાન.
મોદઓઘ—આનંદ ભંડાર. ઉન્નતિ—ઉદય.

દેખાતા ગડબાગંડુ મનુષ્યો પણ પૂર્વનાં પુણ્યને યોગે લક્ષ્મી પામતાં કેવા સમગ્રુ બની જાય છે. તે આમાં વર્ણ્યું છે કહે છે કેઃ ભલે મૂર્ખમાણસ હશે પણ તેને લક્ષ્મી મળી કે સ્વયં સાધવા સર્વ જનો તેની પાસે "આહ્વાહ" કરતા આવશે. ગુણ ગાનાર બન્દીજનો તો કપૂરના કકડા જેવા તેના ઉજળા યશો, લ-

1 " પુણ્યૈઃ ને સ્થળે જો દ્રવ્યૈઃ પાઠ હોય તો અર્થસંગતિ વધારે સારી થાય" એમ સંપાદક માનેછે. પણ દ્રવ્યનું મહાત્મ્ય આ વિજ્ઞાનશતકમાં આવ્યું હોય એ માનવું ઉચિતનથી. અને તેથીજ મને મૂળપાઠ સારો લાગતાં સંપાદકની સૂચના પ્રમાણે ફેરફાર કરેલો નથી.

એવ) છે. જે વિશ્વમાં વ્યાપક, સર્વના સાક્ષી ને સર્વજ્ઞ છે, એવા સર્વથી એક દેવાધિદેવને પણ મન અને ભુવાનીઆ સુધી મળીઆ મૂર્ખ કદી માનતા નથી. અહો કેવી મૂર્ખાઇ છે !!

ઈશ્વરસ્તુતિ રતિનો અર્થ માત્ર ઈશ્વરના ગુણગાનથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે રતિમાત્ર ઈશ્વર ન માનનારા નાસ્તિકપ્રતિ અસૂયાના ભાવને ભલા અસૂયાને દ્વિગુણ પ્રબલ બનાવે છે અને પોષે છે. આમ પોતાનીજ અસૂયા ને નાસ્તિકને 'મૂર્ખ' કથાના પ્રયોગ્યમાંરે સ્પષ્ટ થાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૭૧

कस्येमौ पितरौ मनोभववशा तापेन संतापिता-
वन्योन्यं तनयादिकं जनयतो भूम्यादि भूतात्मभिः ।
इत्थं दुःस्वमतिर्मनोभवरति र्यो मन्यते नास्तिकः
शान्तिस्तस्य कथं भवेद्गतवतो दुष्कर्मधर्माध्वात्[1]॥१०॥

“ આ બાપે શું ? ન કાંઈ, માત્ર મદને દુઃખી થઈ દંપતિ,
ભૂતોનાજ સ્વભાવથીજ રચતાં મૈથુન્યથી સંતતિ!”
કામાસક્ત કુબુદ્ધિ નાસ્તિક જનો આવા વિચારે ભમે,
કાળાં કર્મ ભરેલ ધર્મ શરણે જાતાં શું શાન્તિ મળે ! ૧૦

ભૂતો—પૃથ્વી, પાણી, તેજ ને પવન એ ચાર મહાભૂતો.
દંપતિ—સ્ત્રી પુરૂષનું જોડું. મૈથુન્ય—સંભોગ.

નાસ્તિક મતવાદીઓ કે જેઓ શાસ્ત્રોને, આત્માને કે પુનર્ભવને માનતા નથી ને કહે છે કે (अत्र चत्वारि भूतानि भूमि वार्य्यनलानिलाः चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥ त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्त निशाचराः बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकाधातृनिर्मिता ॥) “અહીંયાં જે ચાર ભૂતો, પૃથ્વી, પાણી, પાવક ને પવન છે; તે ચાર ભૂતથીજ ચૈતન્ય ઉપજે છે.” તે સિવાય આત્મા‌આત્મા કાંઇ નથી. શાસ્ત્રો

૧ મળમાં दुष्कर्म धर्मप्रमात् પાઠ છે. સારો લાગતાં ઉપરનો પાઠ લિધેલો છે.

[illegible] સમાન [illegible] અનાદિ છે એ શાસ્ત્રકારોની વાત જુદી છે [illegible] પૂછો તો 'ત્રણે વેદના રચનારાઓ ભાંડ, ધુતારા, અને [illegible] તથા બુદ્ધિ ને પુરુષાર્થ વિનાના છે" આવું આવું કહી જેમણે શાસ્ત્રકારોની, શાસ્ત્રની [illegible] પુરુષોની અનેક નિન્દા કરેલી છે તેમની પ્રતિ આ [illegible] છે.

[illegible] નાસ્તિકો [illegible] એ [illegible] છે અમારાં માબાપ અમારે સારૂં [illegible] કામે [illegible] કામવૃત્તિ માટે મૈથુન કર્યું [illegible] અમે પેદા થયા. [illegible] અમારે ને તેમને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. [illegible] કામ નહિ. તે કાંઈ પુણ્ય નથી તે પણ એક ભીડે, અને [illegible] ને [illegible] એ પુ[illegible] છે." અરે! [illegible] કાળી [illegible] નાસ્તિકના આવા વિચારે [illegible] કે ધર્મને કેઇને ન માની [illegible] તેવાં (કહેવી પણ શરમ [illegible]) [illegible] કેટલો આવા [illegible] ધર્મમાં શું [illegible] આવા ધર્મમાં [illegible] તો દુઃખ દુઃખ ને [illegible], એ આ લોકો [illegible] અને [illegible] હોય કે ન હોય તોપણ [illegible] કે આવા નાસ્તિક મતને ધિક્કાર હોજો.

[illegible]

देहत्यागपरायणानुसारि [illegible] [illegible]
वेदव्यासविनिन्दितं [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

વેદવ્યાસથી નિંદ્યમૂઢમત જે "દેહાદિ તે આત્મ છે"
તેનો તું અનુગામી તો કયમ અરે! પ્રત્યક્ષ જોતે છતે;
શોકેપીડિત થૈ પિતા તનુજના આત્મા મુકી ચ્હે ચિતે
બાળી ભસ્મ કરે અરે! તુજસમો કો સ્વાર્થી ને દુષ્ટ! ૧૧

અનુગામી- પાછળ ચાલનારો (મતમાં મળનારો) - તનુજ-પુત્ર
ચ્હેચિતે-ચિતામાં.

ચાર્વાકમતવાદીઓ કે જે ચૈતન્યવાળા દેહનેજ આત્મા માનેછે તે કહેછે કે "तत्र चैतन्य विशिष्ट देहएवात्मा देहातिरिक्त आत्मनिप्रमाणा भावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात्" "પ્રત્યક્ષપ્રમાણ એજ પ્રમાણછે. અનુમાન પ્રમાણનો અંગીકાર ન હોવાથીસિદ્ધ થાયછે કે ચૈતન્ય વિશિષ્ટ દેહ એજ આત્માછે. દેહથી જુદો આત્મા હોવાનું કોઇ પ્રમાણ નથી." આમ જે મતવાળા માનેછે અને તેની અસ્થિરતાને માટે ભગવાન શંકરાચાર્યે પણ શારીરકભાષ્યમાં સૂચન કરેલે કે (देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च) "ચૈતન્યવાળો દેહજ આત્માછે એવું સાધારણ જનો ને નાસ્તિકો માને છે." તેવા જનોનો (નાસ્તિકોનો) મત આ શ્લોકમાં બતાવ્યો છે.

ભગવાન વેદ અને ભગવાન વ્યાસે જે મૂઢમત (ચાર્વાકમત) નિંદેલ છે તે મૂઢ મતનોજ તું માનનારો હોય તો એમજ માનતો હોય કે "દેહ એજ આત્મ છે. દેહથી ભિન્ન આત્મા એવું કાંઇજ નથી" તો હે અલ્પમતિમૂર્ખ! ત્હારા પિતા અને પુત્રોનાં શરીરો (અરે ત્હારા મતપ્રમાણે તો તેમના આત્મા) ચિતામાં મુકી તું શા માટે શોકે પીડાયછે! (ત્હારા પ્રત્યક્ષપ્રમાણની માન્યતા પ્રમાણે તેમના આત્મા તો ત્હારી દ્રષ્ટિસમીપજછે છતાં તું તેમને બાળી ભસ્મ કરી) શા માટે ભસ્મ કરેછે! અરે પિતા અને પુત્રોના આત્માને બાળનાર! ત્હારા જેવો સ્વાર્થી અને દુષ્ટ અન્ય કોણ હશે!

"દેહાદિ" શબ્દ શ્લોકમાં વાપરેલ તે ઉપરથી એમપણ સૂચનથાયછે કે દેહસિવાયની અન્ય ઇંદ્રિયો કે પ્રાણ વિગેરે પણ આત્માનથી. જુઓ

૨ જુઓ સર્વદર્શન સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨ જું

ક્ષિત છે. ÷÷ પ્રાણ્યુની જુદાનો પહેલાં ઉપદેશ છે. આથી પ્રાણ્યુથી ભિન્ન પરમાત્મા તેજ જુદા હોવા યોગ્ય છે.] એટલે કે પ્રાણ્યાત્મા ભિન્ન છે.

વેદ અને વ્યાસથી વિરોધી મતવાળાને 'ખર' કહેવામાં પ્રતિપક્ષીપ્રતિ અસૂયાનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. પોતે નિઃસંદેહ છતાં પરપક્ષને બાધ કરતાં પૂછેલો પ્રશ્ન સ્વપક્ષસ્થિત ઔત્સુક્ય સૂચવે છે. પરપક્ષખંડન થતાં વ્યાપનો હર્ષ પ્રશ્નના વિરામ પાસે ચાલે છે. આ ઔત્સુક્ય અને હર્ષ અસૂયાનો ભાવ પોતાઈ પ્રતિપક્ષીને સ્થાપીને દુષ્ટ કથનરૂપ વાગ્બાણે ભેદી ફલિત થાય છે, ને આમ પરપક્ષનું ખંડન થતાં સ્વપક્ષના મંડનરૂપ ક્રિયાએ સ્થાવિરામ ગોપાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ७૩

विपश्चिद्दहादौ क्वचिदपि ममत्वं न कुरुते
परब्रह्मध्याता गगननगराकारसदृशे[1] ।
निरस्ताहंकारः श्रुतिजनितविश्वासमुपितो
निरातङ्कोऽव्यग्रः प्रकृतिमधुराकारचतुरः॥ १२॥

પરબ્રહ્મ ધ્યાની, ઉપનિષદ્જ્ઞાને દ્રઢમતિ
અનાસક્તિ ધારી, મધુર વચની, નિર્ભયમતિ;
અહંકાર ત્યાગી, નભનગર દેહાદિકપરે
વિવેકી, વિજ્ઞાની કદિ ન મમતાની મતિ કરે. ૧૨

અનાસક્તિ—સંસારમાં અપ્રીતિ. નભનગર-મિથ્યાકલ્પિતવસ્તુ, ગંધર્વનગર.[2]
વિજ્ઞાની—અનુભવી મમતા—મારાપણું.

આ અને હવેપછીના શ્લોકમાં સજ્જનોની સ્તુતિ છે. કહે છે કેઃ સારાસાર વિચારવાન, જ્ઞાનસંપન્ન, પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં પ્રીતિવાન, વેદાંતના અદ્વૈતજ્ઞાનમાં દ્રઢગતિવાન, સંસારમાં અપ્રીતિમાનને વિજ્ઞાન (બ્રહ્માનુભવ)

---

૧ गनाकारसदृशे આ સ્થળે પુનરુક્તિ જેવું સહજ જણાય છે.

૨ આને Fata Morgona ના નામથી ઓળખવામાં આવેછે. તે આકાશ-સ્થિતમાં કલ્પિત શહેર છે. ઘણું કરીને કુદરતી દેખાવ, જેવા કે મૃગતૃષ્ણિકા-મૃગજળના પરિણામ જેવાકે. આ વિશ્વના કાંઈક અસારપણાના દ્રષ્ટાન્ત તરીકે વેદાન્તિક ફીલોસોફરો, ઘણું કરીને તેને કહેવતના રૂપમાં વાપરે છે.

... પુરુષની [illegible] પ્રતિ [illegible] ... [illegible] ... [illegible]
[illegible] ન હોય. [illegible] (શિખરિણ્યાં ...) [illegible] ... [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible] ... [illegible] નથી.
[illegible] ... [illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible] ... [illegible] "[illegible]," "[illegible]," [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ...
ये [illegible] विचारचतुरा [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] विविधव्याध्याधि[illegible] ॥[illegible]

સંસારે ભમી ... વિવેકી મુનિઓ નિર્વેદને [illegible],
પ્રજ્ઞાનથી પરાર્થ કરતા તે જે હૃદયથી [illegible];
તે સર્વ અગાધઆધિ વિવિધવ્યાધિ તરફે [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

નિર્વેદ—ખેદ. વ્રત—નિયમ. પરાર્થ—પરોપકાર. આધિ તરફ [illegible] ... [illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible]—સર્વથી.

તે [illegible] ... [illegible] (... [illegible] જ્યાં નિર્વેદ[illegible]

જો કે મહાત્માઓને પ્રત્યક્ષ થયેલું જગત મિથ્યા છે. વળી આરો-
પિત છે એમ (બ્રહ્મજ્ઞાન) સમજે છે તોપણ મનના વિષયભોગે વાર-
વાર સંકલ્પ કરી મલિનપણામાં ફરે છે. ને હુંપણું (અહંકાર)
ત્યજતા નથી. એવા તેઓ અરેરે દીન નકામા છે.

મહાત્માઓને નિર્ભય થવાનું કારણ એ છે કે તેઓએ દ્વૈતભાવ ત્યજેલો છે. દ્વૈતભાવ હોય ત્યાં બીક લાગેછે. (શ્રુતિ કહેછે કે द्वितीयाद्वै भयं भवति દ્વૈતથી જ ભય થાય છે) દ્વૈત ગયું કે ભયપણ ગયો.

આમાં રતિ અને વિષાદના બે ભાવોનું મિશ્રણ છે. રતિનું આલંબન 'મહાત્મા' છે. તેમની નિરહંકારિતા ને અદ્વૈત પરાયણતા ઉદ્દીપનો છે. આથી રતિસ્થાયિ ને સંતોને 'ધન્યભાગી' કહેવાથી સ્પષ્ટ જણાયછે. વળી વિષાદનું આલંબન તેઓછે, 'રાગદ્વેષ' રમવાપણું, 'અહંકારીપણું' ને સત્સંગાદિમાં મેલાં કર્મો કરવાપણું ઉદ્દીપનછે. આમ પોતાનો વિષાદ 'અરેરે' શબ્દે સ્પષ્ટછે. આમ પોતાનો શમ શાન્તરૂપે દ્રઢીત થાયછે. શાન્તછે. ૭૨.

न चेत्ते सामर्थ्यं भवनमरणातङ्कहरणे
मनोऽनिर्दिष्टेऽस्मिन्नपगतगुणे[1] ज्ञातुमकले ।
सदा मेघश्यामं कमलदलदीर्घाक्षममलं
भजस्व श्रीरंगं शरदमृतधामाधिकमुखम् ॥२६॥

અશક્તિ જો ત્હારે ભવદુઃખ હરા, નિર્ગુણ સદા,
અનંતા, ગોતીતા, મનપર પરબ્રહ્મ કળવા;
ભજો તો ગોવિંદા, કમલદલશા દીર્ઘનયના,
સુધાધામા, સ્વચ્છા, શરદશશિથી શુભ્રવદના. ૨૬

જો નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ પ્રથમમાં સમજી ન શકાય તો સગુણ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરવાનું આ શ્લોકમાં કહેલુંછે. પૂર્વાર્ધમાં સમાયેલાં વિશેષણો પરબ્રહ્મને માટેછે ને ઉત્તરાર્ધનાં વિશેષણો ગોવિંદને માટે કહેલાંછે; જો ત્હારામાં સંસારનાં જન્મમરણનાં દુઃખહરનાર, ત્રણે ગુણરહિત,

---

૧ મૂળમાં आगतगुणं પાઠ.

અંતરહિત સતસ્વરૂપી ને ઇંદ્રિયો તથા મનથી અકલિત પરબ્રહ્મ કળવા ની શક્તિ ન હોય, તો સગુણ પ્રભુ શ્રીગોવિંદ, કે જેમનાં કમલપત્ર સરખાં લાંબાં લોચન અને સુધાનિધિ સ્વચ્છ શરદ ચંદ્રથી પણ સુંદર વદન છે તેમનું ભજન કર! તાત્પર્ય કે નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ચિંતન કરવા સામર્થ્ય ન હોય તો સગુણબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય લે.

અહીં પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ કથનરુપ આલંબન છે. શાસ્ત્રોક્તિ પ્રમાણે અર્થ નિશ્ચય કરી પર અને અપર બ્રહ્મ સ્વરૂપો વર્ણવ્યાં હોવાથી મતિ નામનો વ્ય ભિચારી છે. બ્રહ્મવિષયે રતિનો ભાવપણ શ્લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે. નિર્ગુણબ્રહ્મના 'અનાદિ,' 'અનંત' ને 'ઇંદ્રિયાતીત' ઇત્યાદિ વર્ણનો તથા સગુણ વિષ્ણુના 'કમલદલ લોચન' ને 'શરદશશિસમવદન' ના વર્ણનો રતિને પોષનાર ઉદ્દીપન વિભાવો છે. આમ મતિ ને રતિથી પોષાતો શમ' શાન્તરસરૂપે જામે છે. વળી ત્રીજા ચરણમાં ઉપમાલંકારને ચોથા ચરણમાં વ્યતિરેક અલંકાર છે. ભારતી વૃત્તિને માધુર્યનો ગુણ છે. શીખરણી છંદ છે.

भ्रातः शान्तं प्रशान्ते क्वचिदपि निपतन्मित्र रे भूधराग्रे
ग्रीष्मे ध्यानाय विष्णोः स्पृहयसि सुतरां निर्विशंकं गुहायाम् ।
अन्विष्यंस्तादृगत्र क्षितिवलयतले स्थानमुन्मूल येतं
संसारानर्थवृक्षं प्रथितनममहामोहमूलं विशालम् ॥१७॥

ઉન્હાળે અગ્નિઝાળે ઉજડ ભયભરી કોઇ ગિરિ ગુફામે,
વિષ્ણુ ધ્યાનાર્થ જાવું ચિત્ત ચહુશું સખા! શાન્ત -હે શાન્ત -હે રે!
માયા મૂળે વધેલું દુરિતભવતરૂ જે ફુલ્યું છે અપારા,
એકાન્તે શાન્ત ચિત્તે અહીં મહીતલમાં બેસીને છેદ પ્યારા. ૧૭

દુરિત—પાપરૂપ ધ્યાનાર્થ—ધ્યાનમાટે

રે મિત્ર શું તું ત્હારા ચિત્તમાં એમ ચાહેછે કે મ્હારે વિષ્ણુનું ધ્યાન ધરવા માટે ઉન્હાળાજેવી અગ્નિઝાળઝરતી ઋતુમાં ગિરિની ગુફામાં જવું અને ત્યાંજ વસવું જો એવું ચાહતો હોય તો શાન્ત -હે શાન્ત -હે તેમ કરવાથી કાંઇ ફળ નથી. અહીંઆંજ— આ ભૂતલમાંજ — એકાન્ત સ્થળમાં શાન્ત ચિત્ત કરી માયા (મોહ કે અજ્ઞાન) મૂળે વૃદ્ધિ

પામેનું ને અપારદુઃખેનું, મહાઅનર્થકારી સંસારરૂપી જકડીને તેનો સમૂળ નાશ કર; એટલે ત્હારી મુક્તિ થશે. તાત્પર્ય કે પાસેનું સુખભર્યાવાળું સ્થાન ત્યજી દૂરના અગમ્યદુઃખવાળા સ્થાનમાં ન જા.

'વિષ્ણુ ધ્યાનાર્થે' કહ્યામાં ઇશ્વર વિષયે રતિનો ભાવ. અહીં સ્પષ્ટ છે. 'ગિરિની ઝરઝરી ગુફાઓ' 'ઉજ્જ્વલતા' ઈ. વિકટસાધનો મહત્તામાં ઐશ્વર્ય સૂચવે છે. આ ઐશ્વર્યભાવને વિરોધી મનો ભીતરાર્થમાં વ્યાપેલો મોહ, પ્રતિભાવ સૂચવી, ત્યાંસે ઐશ્વર્યનું નિવારણ કરી વિરમે છે. આમ રતિ ને મતિથી શમ પોષાય છે. વળી મહત્વ માયા, તદ્રૂપ ભવ ને દેહગેહાદિ શાખાઓ શમને પોષનારાં ઉદ્દીપન છે; ને એ સામગ્રીથી શાન્તરસ જામે છે. બીજા પદમાં રૂપકાલંકાર છે. અપ્રસ્તુત છે. ૭૪.

विश्वेश्वरो भवति 'विश्वजनीनजन्मा
विश्वंभरे भगवति प्रथितप्रभावे ।
यो दृढचित्त विषयः सुकृती कृतार्थो
यत्र क्वचित्समनिदिनं निवसन् गृहादौ ॥ १८ ॥

જ્યાં ત્યાં વસી ચિત્ત અખંડ સ્મરે પ્રીતિથી,
વિશ્વંભરો, પરમ વૈભવી, ને પ્રભાવી;
વિશ્વાધિનાથ, વળિ વિશ્વતણા હિતાર્થી,
શ્રીશંભુને, અહહ ! તે ધન્ય ગુણ્યાર્થી.   ૧૯

વિશ્વંભરા—વિશ્વને ભરનારધણુ.   વિશ્વાધિનાથ—વિશ્વના ધણી.
હિતાર્થી—હિતકારનું એવા જેનું કર્મ છે તે.

જ્યાં અને ત્યાં ઘરમાં અને ઘરની બહાર, કુંજમાં કે પર્વતના શિખરમાં, ગુફામાં કે અંતઃકરણમાં, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં, સર્વ સ્થળમાં ને સર્વસ્થિતિમાં પણ જે જનનું ચિત્ત વિશ્વને સંપૂર્ણપણાથી ભરનાર, પરમૈશ્વર ને પરમ સામર્થ્યવાળા, સર્વૈશ્વર્યસંપન્ન, વિશ્વના હિતાર્થી વિશ્વાધિનાથ ભગવાન્ શંભુ છે તેમનાં સ્મરણો નિરંતર સ્મરે તે પુણ્યાર્થીને અતિશય ધન્ય છે. અર્થાત્ જે જે શંભુના ધ્યાનમાં મગ્ન મનવાળો તેજોમય

---

૧ સરખાવો: ભર્તૃહરિ. વૈ. શ. ૪૪

અને અનુમાન છે. વળી ઈશ્વર વિષે રતિનો ભાવ પણ સહકારી છે. રતિનું અનુમાન વિભાવ છે ને ઉત્પન્ન 'મતિની' મેઘથી સુંદરતા. કવિએ ગીતારતા, મેઘશ્યામ ને ભગવાન પુરુષથી અપૂર્વતા છે. આમ આલંબન ઉદ્દીપને ભાવને રતિ, અંબાની વિશાળતા રૂપ આપને નિત્યમાં મહાન બન બનીશાન્તરસની નિષ્પત્તિ કરે છે. કાવ્યમાં માધુર્યનો ગુણ, આરતી વૃત્તિ, વૈદર્ભીરીતિ, શબ્દપ્રાસ ને ઉપમા તથા રૂપકાલંકાર પણ છે. અનુપ્રાસ્યાય છે. ૮૧.

कामादिविजयेन मूलमरिषड्वर्गस्य पापोद्भवं
मत्वा नाशमिति देवपालिविलसद्भ्राजिष्णुचूडामणिः ।
श्रीकृष्णो भगवानवोचदरिषड्वर्गाजिगीषो परम्पू-
यंस्मात्तत्त्रिकपुरुषेन मनसा हेयं मुमुक्षुणा ॥ २० ॥

સુરોના શિરમાં સદા વિલસતા શીરોમણિ શ્રીપતિ,
પ્રાણીના પ્રિયપ્રાણ કૃષ્ણપ્રભુજી બોધે ધરીને રીતિ;
"કામ ક્રોધ કુલોભ મૂળ સકલકલેશોનું માયાતણું,"
માટે તે પુરુષાર્થ સાધક જને[1] અભ્યાસથી ત્યાગવું.[2] ૨૦

સાધક—અભ્યાસ કરનાર.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું વચન છે કે (त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । काम क्रोध स्तथा लोभ स्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत ॥)
"પોતાને હાની કરનારૂં નરકનું દ્વાર ત્રણ પ્રકારનું છે, તે પ્રકારના નામઃ કામ,

---

૧ આ સ્થાને 'અભ્યાસથી' પદ વાપરેલ છે, તેને સ્થાને 'ઉપદેશથી' પદ હોવાનો ભાસ (ઉપદેશ) ને વધારે મળતું થાત ખરૂં, પણ 'વેદાન્ત ગ્રંથોમાં' મનો નિગ્રહ કરવામાં 'અભ્યાસ' શબ્દ વાપરેલ પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી 'અભ્યાસથી' શબ્દ વાપરે ઠીક લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણભગવાન પણ 'અભ્યાસ' શબ્દ વાપરી બોધે છે કે (असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येन च गृह्यते.) જુઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૬-૩૫

૨ જુઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૬-૨૧

મર્થવાળી ઇશ્વરની અદ્ભુતશક્તિ.

અનેક આત્મજ્ઞાનીઓ કહેછે કે: આ સર્વ મોહનું મૂળ માયા છે. એ માયા પોતાની લીલા (અદ્ભુતશક્તિ) થી આ જગત (વિશ્વ) નો ખાલી ખેલ ખેલી બતાવેછે. વળી તે માયાનું પ્રબલ એવું છે કે સદા જ્ઞાનમય હોવાથી અજ્ઞાનનો (મોહનો) નાશ કરનાર મહા સામર્થ્યવાળા ચિદાત્મા પણ તેના અંગી (પતિ) બની, તેમાં પ્રતિ બિંબરૂપે પડી તેમાં લોલુપ થઇ લક્ષ્મીનાથ (ઈશ્વર) નામ ધરે છે અને પછી તે ઈશ્વર આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય કરવાની યોજનાઓ કરે છે.

આમાં જીવ અને શિવનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. આપત્તિ ઘટના ઘડવામાં અદ્ભુત સામર્થ્યવાળી શક્તિમાં જ્યારે સત્વ, રજ ને તપ એ ત્રણે ગુણો સમાન હોય ત્યારે તેને પ્રકૃતિ કહે છે. સત્વગુણ વિશેષ પ્રકાશ નીકળતો હોય ને બીજા બે ગુણો દબાઇ ગયા હોય તો તેને માયા કહે છે. ને સત્વગુણ ન પ્રકાશતાં રજસ્ ને તમસ્ ગુણ વધારે ખુલતા હોય તો તેને અવિદ્યા કહે છે માયામાં પ્રતિબિંબ પામેલો ચિદાત્મા માયાને સ્વાધીન કરી ઈશ્વર બને છે. ને અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પામેલો ચિદાત્મા અવિદ્યાને પરાધીન થતાં જીવ બને છે. જીવ ને ઈશ્વર એ બેમાં ભિન્નતા એછે કે જીવ તમ પ્રધાન અવિદ્યાને વશ થએલો હોવાથી અલ્પજ્ઞ, પરાધીન, કર્મના ફળ ભોગવનારને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ લયમાં વાસનાનુસાર ભમનાર છે. અને ઇશ્વર તો શુદ્ધ સત્વગુણી માયાને વશ કરનારો હોવાથી સર્વજ્ઞ સર્વને કર્મનાં ફળ આપનાર, સ્વાધીન અને જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય કરનાર છે. (વધુ જાણવા વિશેષ વિસ્તારમાટે ભ. ગી. અ. ૧૪ મો તથા વેદાન્તના ગ્રંથો. જોવા.)

આમા પણ શાસ્ત્રાનુસારે અર્થ નિશ્ચય કરવામાં મતિનો જ. ભાર છે આત્મજ્ઞાનીનું કથન આલંબન છે. "માયની લીલા" "જગતનો ખાલી ખેલ" "લક્ષ્મીનાથને પોતાની લીલામા લયપશ કરવાનું સામર્થ્ય વગેરે હકીકતો છે. આથી મતિ પોષાય છે ને શમને પોષે છે. માટે નાશક વિભુને મોહરસ થવામાં વિરોધ આભાસે અર્થાલંકાર તેમ વૃત્યનુપ્રાસ ને ઉદાત્ત પ્રસાદ શબ્દાલંકારો પણ સ્પષ્ટ છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૮૩

यद्यपदर्भ मर्थ मति भुजगवद्भाति पुरतो
महापापोद्गीर्ण गगनवदनार्थं मनुसृताम् ।

રણ અધિષ્ઠાન=આશ્રયસ્થાન) બ્રહ્મ તો સત્ય છે, કારણ કે ન હોય તો જગતની કલ્પના થવી જ સંભવિત નથી—અધિકરણ વિના તો કોઇ સ્થળે ભ્રાન્તિ થતી જ નથી—માટે કલ્પિત જગતનો આભાસ થવો તો તેના અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મનું અસ્તિત્વ અનાયાસે સિદ્ધ થયું જ સમજવું.

વળી આથી ચોથું સત્ય પણ સમજાય છે. સત્યજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી ભ્રમકલ્પિત સર્પથી પણ માણસો બીએ છે. ધ્રુજે છે ને દુઃખ ભોગવે છે. પણ 'આ આભાસ છે' એમ સત્યજ્ઞાન થયું કે દુઃખનો નાશ થાય છે. સત્યજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી ભ્રમકલ્પિત જગતથી જન્મેલો દુઃખ ભોગવે છે. પણ પરમાત્માનું સત્યજ્ઞાન થયું અને જગત મિથ્યા છે, મનઃકલ્પિત છે એવી દૃઢતા થઈ કે દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ જ છે. વેદાન્તનો તમામ સાર "બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ ભ્રાન્તિથી કલ્પિત છે ને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાંજ ભ્રાન્તિ ટળી દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થવાની છે" એ આ એકજ શ્લોકમાં કવિવરે ગ્રથિત કરેલો છે.[1]

આમાં જગતનું મિથ્યાત્વ અપ્રકૃત છે. માયા અને સર્પના દૃષ્ટાન્તથી સ્ફુરતો મતિ અને છેલ્લા પદમાંથી સ્ફુરતો નિશ્ચય નામે બે ભાવ છે. વળી અપ્રકૃતનો નિષેધ કરી પ્રકૃતબ્રહ્મનું સ્થાપન કર્યું હોવાથી નિશ્ચયાલંકાર દૃષ્ટાન્તાલંકાર અને વિશેષ ઉપરથી સામાન્યનું કથન કર્યું હોવાથી અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારો પણ સ્પષ્ટ છે. અને તે સર્વે શાન્તરસને પોષે છે શિખરણી છંદ છે. ૮૪.

वियद्भूतं भूतं 'यदवनलभं चाखिलमिदं
महामायासंगाद्भुजग इव रज्ज्वां भ्रमकरम् ।

---

૧ અહીં કવિએ, શંકર ભગવાનના આ તત્ત્વજ્ઞાનનું અનુકરણ કર્યું છે વાર્તિકકારની સામે, શંકર ભગવાન્ આજ વિચારને માટે પોતાના ભાષ્યમાં મારીખરી જિજ્ઞાસાથી લડે છે. (જુઓ શારીર ભાષ્ય અધ્યાસ પાદ ૮:

૨ મૂળનો પવનજ્વં પાઠ હશે ને સુધારી સંપાદકે यदवनलभं પાઠ કલ્પ્યો છે. જો કે સંપાદકના કર્તાના પાઠથી 'છંદોભંગ' દોષ નડે છે પણ અર્થસંગતિ તો ઠીક થતી નથી.

उद्धृत्य यो जगति तद्भविता कृतार्थो
मन्ये स एव सगुणामितविश्वनाथः ॥ २४ ॥

ભ્રાન્તિથી દેહરૂપ અંધકૂપે પડ્યું.
ચિદ્રત્ન નિરૂપમ શાન્તરૂપી અમૂલ્યું.
ઉધ્ધારી જે જગવિષે બનીયો કૃતાર્થી,
તેજ વિશ્વપતિની કરી ભક્તિ સાચી. ૨૪

ચિદ્રત્ન—ચૈતન્યરૂપી રત્ન. તમ—અંધારૂં અજ્ઞાન.

પુરૂષોના દેહરૂપ તમભરેલા કૂવામાં ભ્રાન્તિથી આ ચિત્—આત્મા—રૂપીરત્ન પડેલું છે, કેજે રત્ન સદાશાન્તસ્વરૂપવાળું, અમૂલ્ય ને અનુપમ છે. તે રત્નનો જેણે—જેરૂપ જ્ઞાની—કૂવાના અંધકારથી (અજ્ઞાનથી) અને કૂવાથી (શરીરબંધનથી) ઉધ્ધાર કર્યો તેણેજ વિશ્વનાથની સાચી ભક્તિ કરી. જેણે સ્વરૂપજ્ઞાન મેળવ્યો તેજ ખરો ભક્ત છે એ ભાવછે.

વેદાન્તો સમજાવેછે કે સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથીજ જનો "હું આત્મા, હું દુઃખી હું બહેરો ને હું વાંઝીયો" આવા આવા ધર્મો જે અન્યના છે તે ગ્રહેછે. અધ્યાસે તેઓ એવી ભ્રમણામાં પડેછે, ભગવાન્ શંકરાચાર્યપણ કહેછે કે [अध्यासो नाम "अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति" अवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं कृशोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घयामि चेति तथेन्द्रियधर्मान् मूकः क्लीबो बधिरः काणोऽन्धोऽहमिति] "અધ્યાસ એટલે તે ન હોય તેમાં તે બુદ્ધિ" એમ કહિયે છિયે. તે જેમ કે પુત્ર પતિ વગેરે વિકલ કે સકલ હોતાં હુંજ વિકલ અથવા સકલ છું એ રીતે બહારના ધર્મોનો આત્મામાં અધ્યાસ થાય છે. તેમ હું જાડો, હું પાતળો, હું ઊભેલું હું જઉછું ને હું કૂદું છું "એમ દેહના ધર્મોનો પણ આત્મામાં અધ્યાસ થાય છે વળી હું મુંગો હું ક્લીબ, હું બહેરો, હું કાણો ને હું આંધળો, એ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોના ધર્મોનો પણ આત્મામાં અધ્યાસ થાય છે." પણ જ્યારે સત્યજ્ઞાન થાય કે એ ધર્મો તો અન્યના છે. આત્મા તો તે નિરવયવી, નિઃસંગ ને શુદ્ધસ્વરૂપી

[illegible]

ને અમરત્નજ્ઞાનનું જ ઉદ્દીપનો છે. અમારા રણમાં ને મહેલમાં થાય છે
ઉદ્દીપન થાય છે તે ભગવાને 'અહો' શબ્દની સાર્થકતા છે. અમ
આલંબન, ઉદ્દીપન ને સહકારી ભાવે શાંતરસ જામે છે. આસ્તીકતિ ને
માધુર્યનો ગુણ છે. સમન્તરત્ન વિરસ સાગ રૂપકાલંકાર છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત
છંદ છે. ૨૭

क्वाहं प्रयाति विद्या निगमनिगमगुरुं दर्शयन्ती विशुद्धं
कूटस्थं स्वप्रकाशं प्रकृतिगुणरहिता खण्डयन्ती च मायाम्।
क्वाविद्याहं ममेति प्रथितपरगुरा चित्तभित्तौ लिखन्ती
सर्वानर्थाननर्थान् विषयगिरिभुवा वासनागैरिकेण॥२६॥

ક્યાં ખરી અખંડા, સતચિત મનના શુદ્ધ જ્યોતિ સ્વરૂપે,
સાક્ષી આનન્દકન્દે રમલીન કરતી ક્યાં સુવિદ્યા અરે ને;
ભોગાદ્રિથી ઝરતી પરસુખદકતી વાસના ગેરૂ રંગે,
ચિત્તે દુઃખો લખન્તી 'અમ સૂપદ' ભરી ક્યાં અવિદ્યા અરેરે!૨૬

મન ચિત્તપત્ર- અમરત્ન ને જ્ઞાનમયત્વ॥ સપુગણરૂપ. સુવિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યા.
ભોગાદ્રિ-વિષયરૂપપર્વતો પરસુખદકની-અજ્ઞાનના ઉદ્દ્‌સુખનો નાશકની.
અમ ઈશ્વરનું ને મ્હારૂં એવું અભિમાન.

આ શ્લોકમાં વિદ્યા ને અવિદ્યાનો તફાવત બતાવેલ છે. ક્યાં છેક માયાને ખંડી નાંખી, અમરત્નને જ્ઞાનસ્વરૂપના સમુદ્રરૂપ જે સાક્ષી એટલે કૂટસ્થ (કૂટ નામ એરણ તેની પેઠે અનેક વિકારનું સાક્ષીરૂપ સર્વદા એકરૂપમાં રહેનાર) કે જે શુદ્ધસ્વપ્રકાશી જ્યોતિસ્વરૂપ છે એ આનંદના સ્વરૂપ-અનિર્વચનીય સુખરૂપ-છે; તે પરમાત્મમાં લીન કરતી આ સુવિદ્યા (શુદ્ધસ્વભાવવાળી બ્રહ્મવિદ્યા) ક્યાં! અને ભોગરૂપી પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થતી, અહંકાર અરેરે 'હું ને મ્હારૂં'[1] એ વિચારે (આ તો મ્હારૂં છે. આ મ્હારૂં મ્હે મેળવ્યું છે,

---

૧ જુઓ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા અ. ૧૬ શ્લો. (इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम्॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी। आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया॥

આનંદમાં લીન કરનાર અવિચ્છિન્ન પદ (સ્થાન) મળતું નથી ત્યારે સર્વ વિષય વાસનાનો અન્ત ક્ષય થાય ત્યારેજ સ્વરૂપલાભ (આનંદલાભ) થાય છે એ ભાવ છે.

અત્રે વિષયને વિષ કથવારૂપ વિનશ્વર જગતની નિસ્સારતા આલંબન છે. પરમાત્માની મોહકતા ને નિશ્ચળતા ઉદ્દીપન છે. મનમલીનતા ત્યજવાથી ઓલ્હાસાદિનો ક્ષય. ભાવ પ્રગટ છે. આમ આલંબન ઉદ્દીપન ને સહચારીભાવે શાન્તરસ પોષાય છે વિષયને વિષ કથવામાં નિરંગરૂપકાલંકાર છે. ભાસ્તાહનિ ને અપ્રશસ્ત છે. ૮૮

निष्कामा मुनयः परावरदृशो निर्धूनपाप्मोदया
निस्संगी निरहंकृता निरुपमानन्दं परं लेभिरे ।
यद्गत्वा न लुठन्ति मातृजठरे दुःखाकरे मानवा
दुर्गंधे पुनरत्र काममकरे संसारपाथोनिधौ ॥

નિસ્સંગી, નિરપેક્ષ, નિર્મળમતિ, જ્ઞાની, મહર્ષિ, યતિ,
બ્રહ્માનંદ પરેજ તલ્લીન બને મિથ્યા અહંતા ત્યજી;
જેથી થાય ફરી કદિ ન વસવું દુર્ગંધીવાળા ભુંડા,
માતના ઉદરે ભવાબ્ધિ મહીં જ્યાં કામાદિ નક્રો ઠર્યા. ૨૯

નિરસંગી-વિષય સંગ રહિત. નિરપેક્ષ-વિષયની ઇચ્છા ન કરનાર. નિર્મળ-ક્રોધ લોભ મોહ ઈ મેલ રહિત. યતિ-શમાદિ ષટ્ સાધન સંપત્તિવાળા સાધકો. નક્રો-મગરો.

વિષયનો સંગ તો શું પણ તેની અપેક્ષા પણ ન કરનારા, રાગદ્વેષની વાસનાથી અત્યંત મુક્ત થએલા, પવિત્ર હૃદયવાળા, શમદમાદિ ષટ્ સાધન સંપત્તિવાળા ને જ્ઞાનવાળા મહા મુનીઓ દ્વૈતમાં ભમાવનારૂં આ મિથ્યા હુંપદ ત્યજી દે છે. ને બ્રહ્મના અનુપમ અનુભવ આનંદવાળા પદમાં લાગી પોતે પણ અખંડ અભેદાનંદમાં એકરસ-તદ્-રૂપી થાય છે ને પ્રકાશ પામે છે, પછી તેમને આ ભવસાગર કે જ્યાં કામ ક્રોધાદિ મગરો ભરેલા છે વળી મળમૂત્ર ભરેલા છે એવા માતાના ઉદરમાં (ગર્ભસ્થાનમાં) ફરી કદિ વસવું પડતું નથી. જન્મ મરણનો ફેરોજ ટળી

નંદનાજ સારરૂપ, તરે જરા (મુક્ત થવા) ને ઈચ્છતો હોય તો અંત રહિત પ્રભુ કે જેમનો પ્રભાવ અનંત શ્રુતિયો વર્ણવે છે એવા સ્વપ્રકાશરૂપ અમર આત્મા અથવા આત્મારૂપ અમૃતમાં તલ્લીન થજે.

આત્માને અમૃત કહેનારી ઘણી શ્રુતિયો છે. કઠોપનિષદ્‌માં શ્રુતિ છે કે (तदेवशुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृत मुच्यते.) "તેનેજ શુક્ર, તેનેજ બ્રહ્મ ને તેનેજ અમૃત કહીએ છીએ" અન્યશ્રુતિ ગાય છે કે (तमेवैकं जानीथ आत्मानमन्यावाचो विमुंचथ अमृतस्यैषसेतुः) "તેજ એક આત્માને જાણો, બીજી વાણીઓ તજો; આ આત્મા અમૃતનો સેતુ છે" વળી ઉક્ત શ્લોકમાં 'પ્રથિત પ્રભાવી' શબ્દરત્ન સાર્થક છે. અનેક શ્રુતિયો આત્માનો પ્રભાવ ગાય છે. એક શ્રુતિ ગાય છે કે (न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति) "ત્યાં સચ્ચિદાનંદ સૂર્ય ભાસતો નથી, ચંદ્ર તારા અને વિજળી ભાસતાં નથી તો અગ્નિનો ક્યાંથી જ પ્રકાશે! જેના ભાસ વડે આ સર્વ ભાસે છે તેનાજ પ્રકાશ થકી આ સર્વ જગત્ પછવાડે પ્રકાશિત થાય છે." વળી શ્રુતિઓ કઠવલ્લીમાં (भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्चवायुश्चमृत्युर्धावतिपंचमः) "આના ભયથી અગ્નિ તપે છે, આના ભયે સૂર્ય પ્રકાશે છે, આના ભયે ઈંદ્ર, વાયુ ને પાંચમો કાળ ગતિ કરે છે" ઈ. આત્માનું સામર્થ્ય અનંત શ્રુતિયો કહે છે.

આ શ્લોકમાં અદ્વૈત સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ આત્મજ્ઞાન નિરૂપ્યું છે. સંપૂર્ણ જગતની શ્રુતિયો તેનો પ્રકાર ગાય છે એ કથનથી સૂચિતપણું ઉત્તમ પુરુષત્વ, સમર્થન, પીયૂષસમું નિરૂપણ ને આત્માના સ્વરૂપ અલૌકિક આનંદિત કરી-પનવિભાવો છે. અને એમ આલંબન ઉદ્દીપન વિભાવોથી તથા અનુભવિતરતિ નામના ૪૨. ભાવથી શાન્તરસ પોષાયેલો છે. સાંગરૂપકાલંકાર અને આરતી વૃત્તિ છે ૬૧.

'चिदेव ध्यातव्या सततमनवद्या सुखतनु-
निराधारा नित्या निरवधिरविद्यादिरहिता।
अनास्थामास्थाय भ्रमवपुषि सर्वत्र विषये
सदा शोभव्याख्यानिपुणमतिभिः ख्यातयतिभिः॥१०॥

[illegible] ઉતારી જગવિષય ભ્રાન્ત્યાત્મક બધા,
યશસ્વીયોગી ને પરમપદ જ્ઞાની જન સદા;
[illegible] ધ્યાને આધિ રહિત મન માયાદિથી પરા,
પ્રકાશી વ્યાપી તે સત અકથ આનંદસદના. ૩૭

[illegible] જેનો નાશ થતો નથી તે. પરા-જુદી [illegible] આનંદસદના-આનંદના ધરરૂપ.

[illegible] શરીરાદિ વિષયો જે ભ્રાન્ત્યાત્મક (ભ્રમ ભરેલા) [illegible] કરી (આશાચારે સન્યાસાદિ વગેરે મહત્ [illegible] ઉપર નિરાગીનાજ ધરી) યશ-[illegible] અને [illegible] જ્ઞાનીજનો સદા પરબ્રહ્મનું ધ્યાન ધરે [illegible] મનથી અકલિત ને માયાથી પર છે. વળી [illegible] ને કહી ન શકાય એવા આનંદના ભંડાર [illegible] તેનુંજ ધ્યાન ધરવું શ્રેયસ્કર છે એ ભાવ છે. [illegible] નિર્ગુણ લગાડવાનું પ્રયોજન એ કે આ [illegible], એક શ્રુતિ ગાય છે કે (सदेवसोम्येद-मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं) (છાન્દોગ્યોપનિષત્) "હે સોમ્ય ! પહે-[illegible] ફક્ત એક સત્ હતું. [illegible] બીજું કાંઈ નહોતું." વળી [illegible] કહે છે કે (यद्वाचानभ्युदितं) " જે

૧ [illegible] વેદાન્તમાં છે. ૨ તે શ્રુતિ-[illegible] કરે છે. ને વળી [illegible]. [illegible] "विज्ञानंब्रह्म, आनन्दंब्रह्म," ઇત્યાદિ. [illegible] દ્વિતીયખંડ પ્રથમ મંત્ર.

[illegible] કેનોપનિષત્ પ્રથમ ખંડ [illegible] મંત્ર.

વાણીવડે પ્રકાશ પામતું નથી." જેને મન પહોંચી શકતું નથી. ઇ. ઇ. કથન હોવાથી આ શ્લોકમાં બ્રહ્મને 'સત્' ને 'અહ્મધ' વર્ણવવામાં આવેલ છે.

'જગદ્વિષયને કરવી' ઉચ્ચારવારૂપ નિસ્પૃહદશાથી શમનો સ્થાયિભાવ સ્પષ્ટ છે. વળી સર્વ ને 'આત્માત્મક' માનવામાં મતિ નામનો વ્ય. ભાવ સ્પષ્ટ છે. આ ભાવને યોગી અને જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરવારૂપ રતિ નામનો વ્ય. ભાવ પોષે છે. ઉત્તરાર્ધમાં વેદાન્તની અમૃતપાન પ્રાપ્તિથી હર્ષની સં- સારિ વિષયોની અનિચ્છાથી ધૃતિભાવનું સૂચન છે. ને આવાભાવના સહ- કારીપણાથી શાન્તરસ પ્રતીત થાય છે. ૯૨.

यत्साक्षादभिधातुमक्षमतया शब्दात्मनालिंगितं
कूटस्थं प्रतिपादयन्ति विलयद्वारा प्रपञ्चस्रजः।
मोक्षाय श्रुतयो निरस्तविषयोऽज्ञानस्य [1]चोच्छित्तये
तदद्वैतवने सदा विचरताच्चेतः कुरंगः सताम् ॥ ३१ ॥

ખોટી કર્મવિધિ શ્રુતિ જનતણી ભોગપ્રીતિ ટાળવા,
આ અવ્યક્ત અવાચ્ય બ્રહ્મવિષયે વૃત્તિ સદા વાળવા;
સાક્ષી સિદ્ધ કરી, કરે લય સહુ સંસારમાળા તણો,
તે અદ્વૈતવને સદા મનમૃગો સંતોતણા સંચરો. ૩૧

કર્મવિધિ—કર્મકાંડની રીતિઓ. અવ્યક્ત—પ્રત્યક્ષનહિ તે.
અવાચ્ય—વાણીથી વર્ણી ન શકાય તેવું. સાક્ષી—અંતરાત્મા, કૂટસ્થ

કર્મમાર્ગની રીતિઓ નિરુપયોગી ગણી, તેનું ખંડન કરી શ્રુતિઓ લોકોની ભોગવાસનાની પ્રીતિ ટાળવામાટે, અને આ બ્રહ્મ કે જે અવ્યક્ત (ઇંદ્રિયોથી અપ્રત્યક્ષ) છે. ને તેથીજ અવાચ્ય (શબ્દ શક્તિઓ અભિધા, વ્યંજના ને લક્ષણાથી પણ અગમ્ય) છે તે બ્રહ્મનાજ સદા વૃત્તિ વાળવાને માટેજ (એટલે કે બહિર્મુખી વૃત્તિ તજાવી અંતર્મુખી વૃત્તિ કરાવવા માટેજ) કૂટસ્થ (સાક્ષી) ને સિદ્ધ કરે છે. ને પછી તેમાં સૌ સંસારજાળનો લય કરાવે

[1] મૂળમાં ચ્યાનસ્ય છે. પણ તે અસંભવ હોવાથી આ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.
[2] સરખાવો તૈ. ઉ. ૩૧ મે. મુંબઈ વિશ્વિદ્વને.

[illegible] થયાનો છે
[illegible] અમો સદા
[illegible]
[illegible] નાય છે.
[illegible] દર્શાવ્યું
[illegible] ભગવાન્

[illegible] क्रियमाणानि नाह [illegible] आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इत्यादीनि [illegible] वचनानि? स्वाभाविक [illegible] यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते [illegible] न च तत्रात्यन्ति [illegible] स्वाभाविककार्य [illegible] स्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति [illegible] आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः इत्यादीनि।]

[illegible] કથા
[illegible] બહિર્મુ-

तुल्यार्थेन समैत्यं त्रिभुवनजनकस्तत्पदार्थः सएव
प्रत्यक्षं मोहजन्म त्यजति भगवति संपदार्थोऽपि जीवः।
श्रुत्याचार्यप्रसादान्निरुपमविलसद्ब्रह्मविद्यस्तदैवं
प्राप्यानन्दप्रतिष्ठां भवति विगलितानाद्यविद्योपरीहः॥३२॥

"તે તું" એકાર્થી જાણી સકળભુવનના આદિ "તું" બ્રહ્મજાણી,
અદ્વૈતે લીન થાજે સકળભ્રમ ત્યજી જીવ "તું" એ ! સુભાગી;
શ્રુતિ ગુરૂ કૃપાએ અતુલવિલસતા બ્રહ્મજ્ઞાને આભેદ,
સચ્ચિદાનંદચંદે કરવ કદન અવિદ્યા અને વાસનાને. ૩૨

સચ્ચિદાનંદે—બ્રહ્માનંદરૂપી ચંદ્રમાં.

तत्त्वमसि [तत्+त्वम्+असि. तत् = ते (બ્રહ્મ', त्वम्=(ઉપાધિ રહિત) તું. असि=છું. ઉપાધિરહિત ચેતનતું, તે બ્રહ્મ છું] આ [1]સામવેદના મહાવાક્યનો આ શ્લોકમાં અર્થ સમજાવ્યોછે. કહેછે કે;

તે અને તું શબ્દોનું છે ક્રિયાપદે એકાર્થીપણું બતાવ્યું છે. વળી તે શબ્દ સર્વે ભુવનોના આદિકારણરૂપ, શ્રુતિના શબ્દમાં કહિયે તો [2]જ્યાંથી આ ભૂતો જન્મેછે, જેથી જન્મ્યા પછી જીવેછે. જેમાં લયથછે નેસમાયછે તે અથવા વેદાંત દર્શન કહેછે તેમ [3]"આ પ્રત્યક્ષ જગતના જન્માદિ જેથી" થાયછે તે **બ્રહ્મને** માટે વાપરેલોછે. અને તું શબ્દ અજ્ઞાનમાં વિંટાએલા જીવના સાક્ષીને માટે વાપરેલો છે. જો જીવનો અજ્ઞાનજન્મ સર્વે મિથ્યા ભ્રમટળે તો

૧ છાન્દોગ્યોપનિષત્‌નો છઠ્ઠો અધ્યાય જુઓ. ત્યાંઉદ્દાલક મુનિયે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને આ વાક્યનો નવવાર ઉપદેશ કરેલો છે.

૨ તૈત્તિરીયોપનિષત્ જુઓ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति. શ્રી- ભૃગુવલ્લી પ્રથમ અનુવાક.

૩ બ્રહ્મસૂત્ર અધ્યાય ૧ લો, પાદ ૧ લું, અધિકરણ ૨ જું ને સૂત્ર ૨ જું જુઓ. जन्माद्यस्यतः

[illegible] તેનો આકાર અને [illegible] નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સર્વગત, નિત્યતૃપ્ત, નિત્યશુદ્ધબુદ્ધ મુક્ત [illegible] વિજ્ઞાન ને આનંદરૂપ બ્રહ્મ બંનેનો અભેદજ છે. માટે હે મહ[illegible] શ્રુતિની કૃપાએ "૨ આ આત્મા બ્રહ્મજ છે." "૩ હું પોતે પણ [illegible] રહિત શુદ્ધસ્વરૂપી બ્રહ્મ છું." ૪ "તે દેવને જાણીને [illegible] પાપની હાનિ થાય છે ને કલેશની ક્ષીણતા થતાં જન્મમરણ મટી જાય છે [illegible] આવું અદ્વૈત [illegible] જ્ઞાન પામીને તથા સદ્ગુરુકૃપાએ સર્વસ્થ[illegible] [illegible] સુંદરતર ગોમાં ને મંદમંદ વહતી અનિલની લહરિઓમાં, [illegible] વિશાળ બ્રહ્માંડોમાં ને અનંત દિગન્તોમાં, સર્વત્ર, સર્વમય, [illegible]વ્યાપી, સર્વસાક્ષી, સર્વનિયંતા, પરમાત્માજ ૫ આનંદરૂપે વિલસી રહેલ છે [illegible] વિજ્ઞાન પામી અખંડ અભેદનો સાક્ષાત્કાર કરીને બ્રહ્માનંદમાં ([illegible] સુષુપ્તિમાં) તલ્લીન બનજે. અને ત્હારી અવિદ્યા અને [illegible] અવિદ્યાજ " બ્રહ્મને જાણવાથીજ બ્રહ્મ થવાય [illegible]

[illegible] અત્રે આલંબન છે. 'તત્વમસિ' [illegible] અદ્વૈતજ્ઞાન, બ્રહ્મવિલાસ, શ્રુતિ ને ગુરુની કૃપા, અવિદ્યા [illegible] અને [illegible] છે. જીવને 'સુભાગી' કહવામાં [illegible] કહેવામાં રતિનો [illegible]. [illegible]

---

૧ [illegible] तस्य सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व[illegible]वो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति.

૨ [illegible] શ્રુતિનું મહાવાક્ય છે કે अयमात्मा ब्रह्म.

૩ [illegible] મહાવાક્ય છે કે अहं ब्रह्मास्मि.

૪ [illegible] છે કે (ज्ञात्वा देवं सर्वं पाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः) [illegible] આત્મા] ને જાણીને પ્રત્યક્ષાનુભવ કરીને દુર્વાસના ને અહંવાસનાદિ સર્વપાશનો ક્ષય થાય છે. [illegible] ક્ષય થયા પછી પુનર્જન્મ ને પુનર્મૃત્યુની પણ અત્યંત હાનિ [illegible] શ્લોક [illegible]

૫ શ્રુતિ [illegible] બ્રહ્મનેજ આનંદરૂપે વર્ણ્યો છે. જુઓ શ્લોક [illegible]

૬ શ્રુતિ [illegible] છે કે ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति.

અત્રે સહચારી ભાવો છે, આમ આલંબન, ઉદ્દીપન ને સહચારી ભાવે શમ પરિપોષિત થાય છે. રૂપકાલંકાર અને માધુર્યનો ગુણ છે. સ્પષ્ટરાગ છે. ૯૪.

अहं ब्रह्मास्मीति स्फुरदमलबोधो यदि भवे-
त्पुमान् पुण्योद्रेकादुपचितपरानर्थविरतिः ।
तदानीं क्वाविद्या भृशमसहमानोपनिषदं
विचारं संसारः क्व विविधदुःखैकवसतिः ॥ ॥३३॥

'अहं ब्रह्मास्मि' એ અમલ વિલસે બોધ ઉરમાં,
પુરાં પુણ્યે ત્યારે સકલકલુષો લુપ્તજ થતાં;
અગાધ વ્યાધિનું મૂળ ભવ સમૂળુ ય ટળતું,
મટન્તી મ્હામાયા મન મનન વેદાન્તનું થતું. 33

अहं ब्रह्मास्मि (अहं+ब्रह्म+अस्मि. अहं=હું, ब्रह्म=બ્રહ્મ, अस्मि=છું.) હું બ્રહ્મ છું. વિલસે—સ્ફૂરે. કલુષો—પાપો. ભવ—સંસાર. મ્હામાયા—અવિદ્યા, અજ્ઞાન. મનન—ચિંતવન. વેદાન્ત—ઉપનિષદો.

સંપૂર્ણ પુણ્યે જ્યારે "હું બ્રહ્મરૂપ છું, માત્ર અજ્ઞાને મોહિત થઇ બંધ મોક્ષ માની બેઠો છું, ઉપાધિ ત્યજતાં શુદ્ધસ્વરૂપવાન છું" આવો નિર્મળ બોધ જ્યારે હૃદયમાં સ્ફૂરે છે ત્યારે સકળ પાપોનો કેવળ લોપ થાય છે. વળી સંસાર કે જે અગાધવ્યાધિયોનું મૂળ છે તેપણ સમૂળો ટળી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ મહામાયા [1](અવિદ્યા) કે જે અનાદિ, અસત્ય ને [2]અનંત છે. તેનું પણ શમન થતાં મનમાં વેદાન્ત વિચારોનું [3](તે પ્રકારજ સો પ-

---

૧ અવિદ્યા એજ મહામાયા ને એનુંજ નામ અધ્યાસ. જુઓ શ્લોક ૮૪ ની નિશાનીવાળી ટીકા.

૨ જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય પૃષ્ટ ૨૨ ૨૩ મું. (एवमनादिरनन्तो । नैसर्गिकोऽध्यासो) "આ અધ્યાસ એ રીતે અનાદિને અનન્ત છે"

૩ જુઓ શ્લોક ૯૨ નું વિવેચન.

કેલિ—લીલા. સ્થૂલાદિ—સ્થૂલ, લિંગ ને કારણ એ ત્રણ. જાગ્રદાદિ—જાગ્રત્ સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણે. વિશ્વાદિ—વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણે. નિર્લેપી—ગુણોના લેપ રહિત. મુદંકદધિ—આનંદસાગર. સતત—નિરંતર.

આપની કેલિ (પ્રકૃતિનો વિલાસ) જે આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ને કારણ દેહો, તેની જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તદશાઓ; અને વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાજ્ઞ નામે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ છે તે સર્વેને—પ્રકૃતિના સકળ કાર્યને—પ્રકૃતિ મહેશ્વર ચિદ્ઘન (પરબ્રહ્મ) માં લીન કરવાં. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેના પરિણામોનો પરબ્રહ્મમાં લય કરવો. અને પછી મોક્ષ ઇચ્છનાર સાધન ચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારી બને નિરંતર રતિ (શ્રદ્ધા) કરી પૂર્ણ રસવાળા પ્રકાશના નિર્ગુણ (ત્રિગુણાતીત) સર્વના અંતરાત્મા પ્રત્યગાત્મા કે જે આનંદનાસાગર રૂપ, સત (દેશ ને કાલના બાધ રહિત) ચિત (જ્ઞાનરૂપ) ને આનંદમય આત્મસ્વરૂપ છે તેમાં ચિંતનપરાયણ બની તલ્લીન થવું. એથી અજ્ઞાનના પ્રકાશક પ્રત્યગાત્મામાંજ સમાધિ પરાયણ બનવું.

વેદાંતોક્ત અદ્વૈતવાદીના મતમાં સ્થૂલ, લિંગ કારણ ને મહા કારણ એ ચાર દેહો પ્રસિદ્ધ છે તેની જાગ્રત, સ્વપ્ન સુષુપ્તિ ને તુર્યા ચાર અવસ્થાઓ છે ને અનુક્રમે વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ ને પ્રત્યગાત્મા એ ચાર તેના અભિમાનીઓ છે. તેમાં સ્થૂલદેહની જાગ્રત્ અવસ્થાનો અભિમાની વિશ્વ છે. લિંગદેહની સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની તૈજસ છે, કારણ દેહની સુષુપ્તિઅવસ્થાનો અભિમાની પ્રાજ્ઞ છે ને મહાકારણ દેહની તુર્યાવસ્થાનો અભિમાની પ્રત્યગાત્મા છે. માટે પ્રથમના ત્રણ દેહો, તેની ત્રણ અવસ્થા ને તેના ત્રણ અભિમાનીઓનો ચૈતન્ય (પરમાત્મા) માં લય કરી, મહાકારણ દેહની તુર્યાવસ્થાના અભિમાની પ્રત્યગાત્માનું મુમુક્ષુએ નિરંતર ધ્યાન કરવું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે (१आत्मा वा अरे द्रष्टव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः) "અરે આ આત્મા જોવાયોગ્ય, મનનયોગ્ય ને નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે." સ્મૃતિ પણ કહે છે કે (एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ।) "એ જાણીને બુદ્ધિમાન થાય છે ને હે અર્જુન! કૃત-

૧ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ અધ્યાય ૨ બ્રાહ્મણ ૪ મંત્ર ૫.

[illegible] સ્થિત થઇ પ્રત્યગાત્માનું [illegible]

[illegible] સુખ નિત્ય ને કારણ દેહ; [illegible] અભિમાનીઓ એ [illegible] પ્રત્યગાત્માનું નિર્- [illegible] આ ભ્રમ પરિપોષિત થાય છે [illegible]

सन्यासं विहितस्य [illegible] श्रुता
[illegible] मुनिप्रार्थितम् ।
[illegible] मायाविलासं ऽव्ययं
[illegible] कर्तव्यमास्ते क्वचित्॥३५॥

[illegible] મિથ્યા ભવે,
[illegible] તલ્લીન થાતાં બધે;
[illegible] 'હું' 'બ્રહ્મ' આ,
[illegible] બાકી ન કાંઇ અહા! ૩૫

[illegible] થવાનો ને [illegible] ને [illegible] ને ગોવિન્દસ્મરી [illegible] કરવાનું છે ને [illegible] સકલ વિશ્વ- [illegible] તલ્લીન થવું. [illegible] પૂજન કરવું ને સર્વ [illegible] કર્મોનો ત્યાગ સન્યાસ ક- [illegible]

[illegible] મહાજી માં નગ- [illegible]

સ્પષ્ટ તેનુજ શરાકૂ મદનુ. અને હું અખંડ, એકરસ, નિરવધી, નિત્ય-નંદના નિધિ રૂપ આત્મરૂપીજ છું. મને વિદ્યા, મન્યુ, મોહ, પાપ કે કશા પ્રકારનો સ્પર્શ પહોંચતો નથી. આવું દેવી (અમરતી) શ્રુતિનું નિરંતર મનન કરવું. શ્રવણ મનન ને નિદિધ્યાસન કરવું અને મન, વાણી ને કર્મ એ ત્રણેના જ્ઞાનની એકતા કરી બ્રહ્મરૂપ બનવું. પછી આ સંસારમાં કાંઇ કર્તવ્ય બાકી રહેશે નહિ.

'દુઃખાત્મ મિથ્યાભય' અને આત્મજ્ઞાનકે. 'આપનો વિશ્વાસ,' પ્રભુપદમાં તલ્લીનતા' ને બ્રહ્મનું 'નિશ્ચલ નિત્યાનંદસ્વરૂપ' ઉદીપનકે. શ્રુતિમાનને દૈવી કથનમાં રતિનો અને 'શ્રદ્ધા' શબ્દમાં હર્ષનો ભાવ ખાસ ખુલેછે. આમ અનુભવ ઉદીપન ને સહચારીભાવે શાન્તરસ પોષાય છે. નિરંગરૂપકાલંકાર પે શાંતવિકિરિન-રૂઢ છે. ઝઝ.

---

[1]अग्रेपश्चादधस्तादुपरि च परितो दिक्षु [2]चान्शास्त्रनादि-
[4]कूटस्था संविदेका मकलतनुभृतामन्तरात्मानियंत्री।
यस्यानन्दस्वभावा स्फुरति धुमधिय- मसदं निष्प्रपञ्चा
जीवन्मुक्तः स लोके जयति यतमहामोहविश्वप्रपञ्चः॥३६॥

જેની ચોખ્ખીમતિમાં અહીં તહીં સઘળે બા'ર ને ભીતરે આ,
આનન્દાબ્ધિસ્વરૂપી સકલતનુતણા અંતરાત્મા નિયંતા,

---

૧ શ્રુતિછે કે य आत्मा आहतपाप्मा विज्ञरो विमृत्युर्विशोकः

૨ સરખાવો—શ્રી સામવેદીય છાન્દોગ્યોપનિષત્ સપ્તમ પ્રપાઠકનો પચી-શમો ખણ્ડ. स एवाधस्तात स उपरिष्टात स पुरस्तात स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यथातोऽहंकारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

૩ ઘણામાં धान्यास्त्वनादिः પાઠ છે પણ નિરર્થક હોવાં આ પાઠ સ્વી-કાર્યો છે.

૪ કૂટસ્થના માટે ભગવાન શંકરાચાર્યે શાંકરભાષ્ય ગીતામાં આ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. "दृश्यमानगुणमन्तर्दोषवस्तु कूटं कूटरूपं दुरन्तमायामायादि

માયાથી મુક્તસાક્ષી, અજઅમર પરબ્રહ્મની જ્યોતિ મૂર્તિ
સૌ કાળે વિસ્ફુરંતી જયજય જગમાં તે જીવન્મુક્ત વૃત્તિ. ૩૬

નિયંતા—નિયમમાં રાખનાર. બ્રહ્મનિષ્ઠી—બ્રહ્મઉપર નિષ્ઠાવાળો.

જે માણસની શુદ્ધ મતિમાં અહીં ને તહીં, બહાર ને અંદર (નીચે ને ઉપર, સર્વસ્થળે ને સર્વદિગન્તોમાં) આનન્દનોજ સાગર હોય એવા આનંદ સમુદ્ર સ્વરૂપવાળા, સકળશરીર ધારીઓના અંતરાત્મા, સર્વનિયંતા, માયાથી નિર્લેપ, અજન્માને અમર, એક અદ્વિતીયપરબ્રહ્મની શુદ્ધસ્ફટિકતુલ્ય જાજ્વલ્યમાન જ્યોતિમૂર્તિ સર્વકાળે-પ્રત્યેક દિવસે, પ્રત્યેક ઘડીએ, પ્રત્યેકપળે ને પ્રત્યેક નિમિષોન્મિષે નિરંતર સ્ફુરતી હોય તે સત્કર્મી, ધન્યભાગી બ્રહ્મનિષ્ઠજનનો બધે સદાજયજયકારજછે ને આત્મજ્ઞાની સદા જીવન્મુક્તજછે એ ભાવ.

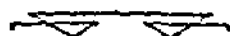
શ્રુતિયો પણ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ ગાતાં કહેછે કે **[भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः]** "જેની હૃદયગ્રંથીનો ભેદ થઇ સર્વ સંશયો છેદાયછે." એટલે કે હૃદ્‌નામ અંતઃકરણ તેમાં 'અયં' નામ જે આત્મા તેનો [1] પરસ્પર અધ્યાસ-સત્ ને અસત્ વસ્તુનો અવિવેક હોતાંજે અહંકારરૂપે ભાસેછે તે ભ્રાન્તિ—જે અવિદ્યા જનિતછે; એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં અધ્યાસનોનાશ થાયછે. ને તેમ થતા તજ્જનિત રાગદ્વેષ, ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિને પ્રવૃત્તિ માત્રના નિમિત્તરૂપ સ્વસ્વરૂપ વિષેના સંશયોની અત્યન્તનિવૃત્તિ થઇ અખંડ નિજાનંદસ્ફૂર્તી સહજજીવન્મુક્ત થાયછે. અન્યશ્રુતિયો પણ કહેછે કે **[सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्णो इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राणइव]** "ને આંખ, કાન પ્રાણને મન છતાં આંખ, કાન પ્રાણને મનરહિતજ હોય એમ નિષ્ક્રિયપણે વર્તેછે. વળી **[सुपुक्तवज्जाग्रति यो**

कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके, तथाचाविद्यानेककर्मसाक्षी जगन्तर्दोषकमायास्य कुतादिशद्बवाच्यत्वं "मायांतुप्रकृति विद्यान्मायिनंतु महेश्वरम्" 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत्कूटं तस्मिन्कूटेऽधिष्ठानत्वेन स्थितः तयाऽत्वा चाधिष्ठानत्वेन कूटस्थम्"

[1] જુઓ અંક ૮૬ નું વિવેચન.

न पश्यति दृश्यमपश्यन्नपि चा दृश्यत्वतः । तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविज्ञोन्य इतीहनिश्चयः] " જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તવત્‌ડી જે દ્વૈત જોતો નથી કદિત જુએ તોપણ અદ્વૈતરૂપે વર્તે છે, ને પ્રારબ્ધધીને કર્મકરતાં છતાં પણ નિષ્ક્રિયરૂપે વર્તેછે તે આત્મજ્ઞાનીને બ્રહ્મનિષ્ઠ જાણવો. " વળી અન્યસ્થળે લખેલછે કે [जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणी साक्षात्कृतेऽनिमति अज्ञानतत्कार्यसंचितकर्मसंशयविपर्यासादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः] " સ્વસ્વરૂપ બ્રહ્મનો અખંડ સાક્ષાત્કાર કરતાં જેનાં જ્ઞાન ને અજ્ઞાન (સંચિત પ્રારબ્ધ) કર્મોનો, સંશયોનો ને ભ્રમનો નાશ થવાથી જે સર્વબંધથી મુક્તથયેલો છે ને બ્રહ્મનિષ્ઠનું નામ જીવન્મુક્ત છે."[1]

અત્ર 'પરબ્રહ્મ' આલંબન છે. તેમનું 'સર્વમય,' 'સર્વસાક્ષી' 'અજર' 'અમર' ને 'સચ્ચિદાનંદ જ્યોતિસ્વરૂપ' ઉદ્દીપન છે. રતિનો સહચારી ભાવપણ પુરેલોછે. 'સાત્વિ બ્રહ્મનિષ્ઠ' રતિનું આલંબનછે. તેની મોક્ષપ્રાપ્તિ સદા ધ્યાન પરાયણતા, અને બ્રહ્મસ્ફૂરણા ઉદ્દીપનોછે. એથી શમ પરિપોષિત થાયછે. ઉદાહરણ છે. ૨૯

ते धन्या भुवने सुविशिक्षितपरब्रह्मात्मविद्या जना
लोकानामनुरंजका हरिकथापीयूषपानप्रियाः ।
येषां नाकतरंगिणीतटशिलापट्टासनानां सतां
प्राणा यान्ति लयं सुखेन मनसा श्रीरंगचिन्तामृताम् ॥१३॥

લોકોનાં દિલ પ્રેમથી પ્રભુકથાપીયૂષથી રંજતા,
મંદાકિનિ તીરે શિલાસન કરી જે જ્ઞાનિયો સજ્જના;
માધુરીભરી માધુની સુરતમાં મોહ ભરેલા મને,
જેના પ્રાણ સમાધિમાં લીન બને તે ધન્યભાગી જનો ૩૭

1 મોક્ષ નામનો પરિમાણવિહીન છઠ્ઠો પુરુષાર્થ એવું સ્વરૂપ અપેક્ષે છે; "નિ-પ્રપંચ-પુનર્જન્મથી મુક્ત, શરીરરહિત, ગુણ અને નિર્ગુણથી અપરિચ્છિન્ન, અપરિચ્છિન્ન. તેમજ કોઈપણ પ્રવૃત્તિ થતો નથી તેપણ પ્રકાશિત રહે છે."

પીયૂષ—અમૃત. માધુ—માધવ (પરમાત્મા). મોદ—આનંદ.

લોકોના હિત, પ્રભુકથારૂપ અમૃતનું પ્રેમે પાન કરાવી રંજન કરનારા, મંદાકિની તીરમાં શિલાનું આસન કરી રહેનારાને પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ મેળવનારા જ્ઞાની જનો કે જેઓના પ્રાણો માધુર્યે ભરેલી માધવ ની મૂર્તિમાં- પરબ્રહ્મના અખંડાનંદમાં આનંદિત અને તલ્લીન થઈ રહેછે તે આ જગતમાં ધન્યભાગી (કૃતકૃત્ય) છે.

મરણકાળે બ્રહ્માનંદનો અભેદ અનુભવતાં મૃત્યુપછી તેજ બ્રહ્માનંદનું અગમ્ય અલૌકિક સ્થાન કે "જ્યાં જાજ્વલ્યમાન સૂર્યપણ પોતાની પ્રભા પ્રસારી શકતો નથી; જ્યાં શશિન રંક રહે ને વિદ્યુત્ પણ કિરણ કલિકો ફેંકી શકતાં નથી. અને વહ્નિનો કશા લેખામાંજ નથી" એવા દુર્લભ સ્થાનને પામી વ્યાસ ભગવાન્ કહેછે તેવી ¹**अनावृत्ति** ને—સંસારમાં પુનરાગમન થાય નહિ એવી ચિરસ્થાયી બ્રહ્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે તાત્પર્ય કે મરણકાળે પ્રભુપરાયણ થવાય તો સદ્ગતિ પમાય છે. ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણપણ એમજ બોધે છે (²**यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवेति कौंतेय सदा तद्भावभावितः**) "હે અર્જુન! જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતા અંત સમયે શરીર ત્યજે છે તેજ ભાવના [illegible] ભાવનાને આવી મળે છે" શ્રુતિ પણ સાખ છે કે (**तं यथायथोपासते तदेव भवति**) "તે જેની જેની ઉપાસના કરેછે તદ્રૂપ થાય છે" માટે સદાકાળ અને વિશેષતઃ મરણાંતકાળે તો બ્રહ્મભાવનામાંજ લીનતા કરવી એ શ્રેયસ્કર છે.

અહીં જ્ઞાની જનો આલંબન છે. પ્રભુકથામૃત, પવિત્ર મંદાકિનીતીર, માધુર્યભરેલી માધવની મૂર્તિમાં તલ્લીનતા, ચિત્તનો આનંદ ને સ્વરૂપ ચિંતન વિગેરે એ ઉદ્દીપન છે. વળી પ્રભુકથાને 'પીયૂષ' કહેવામાં રતિ, ત્રીજા પદમાં માધવ મૂર્તિના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં વ્યંજના છે ને છેલ્લા પદમાં રહેલ ઔત્સુક્ય એ સહચારી ભાવ છે. ને શમનો પોષ છે. પ્રભુકથાને 'પીયૂષ' કહેવામાં રૂપકાલંકાર પણ છે. શબ્દાનુપ્રાસ ને યમકાદિ શબ્દાલં-

---

૧ જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ૪. પાદ ૪. સૂત્ર ૨૨ મું

૨ જુઓ ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૮ શ્લોક ૬ઠો.

કારણ છે. અપૂર્વ ગુણ, ભાસ્તીરુચિ ને શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૯૯

शिव शिव महाभ्रान्तिस्थानं सतां विदुषामपि
प्रकृतिचपला वामा मृशः स्त्रियो हरिणीदृशः ।
विजहति धनं प्राणैः सार्कं धनस्तदवाप्तये
जगति मनुजा रागाकृष्टास्तदेकपरायणाः ॥ १८ ॥

શિવ શિવ! મહા જ્ઞાનીધ્યાનીયને ભ્રમ કારિણી,
સહજચપળા વામા વિધુમુખી વિધિએ રચી;
ધન જીવન સૌ ત્યાગી શ્યામાની આશા કરી ઉરે
જન જગતમાં મોહે પત્નીપરાયણ થૈ મરે!! ૩૮

શિવ શિવ—ખેદસૂચક ઉદ્ગારો. ધ્યાનીયને—ધ્યાનીઓને પણ. સહજચપળા—સ્વભાવથીજ ચંચળ. વામા—સ્ત્રી. વિધુમુખી—ચંદ્રવદની. પત્નીપરાયણ—સ્ત્રી એજ જેનું આશ્રયસ્થાન છે એવા.

અરર! મહાખેદનો વિષય છે કે મહાજ્ઞાનવાળા અને ધ્યાનધરનારા વિશ્વામિત્ર પરાશરાદિ મહાત્માઓને પણ ભ્રમ—મહામોહ—ઉપજાવનારી ને સ્વભાવથીજ ચંચળચિત્તવાળી સ્ત્રીઓ સૃષ્ટિમાં બ્રહ્માએ બનાવી છે. જેથી જગતમાં માણસો મોહે (ભોગલાલસાની પ્રેરણાએ) પત્નીપરાયણ બની, સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ એજ જીંદગીનું સાર્થક અને સફળ પુરુષાર્થની સીમા છે એમ સમજી, કેવળ સ્થૂળ ઇંદ્રિયજન્યસુખનેજ આધીન થઇ, શ્યામાની આશાએ ધન અને જીવન સર્વ ત્યાગી ખુવાર થઇ મરે છે. એ કેવું શોચનીય છે!

અત્રે શમને પોષનાર નિર્વેદનામે વ્ય. ભાવ સંપૂર્ણ ખીલેલો છે, 'વિધિ' વિરચિત 'વામા' તેનું આલંબન છે. 'જ્ઞાની' તથા 'ધ્યાની'ને પણ તેથી થતી ભ્રાન્તિ તેની આશાએ 'ધન' અને અમૂલ્ય 'જીવન' ત્યજવારૂપ પરસ્થના આ મુગ્ધતા તેને પોષનાર સચારી ભાવો છે. ત્રીજા-માં વિચાર અને ચોથામાં ગ્લાનિના ભાવો સ્ફુરેલા છે. આમ પોતાનો નિર્વેદ 'શિવશિવ' શબ્દે વ્યક્ત બને છે. 'સહજચપળા' શબ્દમાં સ્ત્રી ગુણોનું અસ્થાયીપણું, 'વામા' શબ્દમાં મોક્ષપ્રાપ્તિનું વિરોધીપણું અને

[illegible] श्रुनि

[illegible] मुग्धाय निवेदिता ।

[illegible]

[illegible] ॥ १०॥

[illegible]

પ્રિયાપ્રમાણે પણ છે. લક્ષિપ્રિય છે.

¹કમલવદના પીનોત્તુંગં પયઃકૃતિ બિભ્રતી
स्तनयुगमिदं तन्वी श्यामा विशालदृगंचला ।
विशददशना मत्तेभगामा वृषेति जनाः वर्थं
विद्धति मुधारागात्स्वरनीदृशावर्णने ॥ ४० ॥

નવલપદરશાં ઉંચાં પીન સ્તનદ્વય ધારિણી,
ધવલદશની, તન્વી, શ્યામા, વિશાળસુલોચની,
કમળવદની એવાં ઉંચાં ભરે વદી વર્ણને
ઉચ્ચરે તૃષા ગાળી મિથ્યા અમિત બને જનો. ૪૦

નવ—નવીન. દ્વય—બે. દશની—દંતવાળી

નવલ ૪. કામીજનો સ્ત્રીની મોહમંદિરમાં પેસી બની આ કામિની નવીન પક્ષ સરખાં મોટાં ને કઠણ કુચવાળી છે. ધવલદંતવાળી, કોમળાંગી અને શ્યામા (शीते सुखोष्णसर्वांगी ग्रीष्मे या सुखशीतला तप्त-कांचनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते. શિયાળામાં સુખદાયક સર્વ ઉષ્ણ અંગવાળી, ઉન્હાળામાં સુખદશીતળ સ્પર્શવાળી ને તપેલા સુવર્ણ જેવી આભવાળી સ્ત્રી હોય તેનું નામ શ્યામા) છે. વિશાળ સુંદર લોચનવાળી છે

१ પૂર્વમેઘમાં तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठि । मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः॥ श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां । या तत्र स्याद्युवति विषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ આ શ્લોક છે. તેનાજ સમ્બંધમાં ઉપરના શ્લોકમાં ઉપહાસ કરવા મહાકવિભર્તૃહરિએ લીધેલ હોય એમ જણાય છે. વળી આ શ્લોક સાથે स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशांकेन तुलितम् ॥ स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्पर्धि जघनं मुहुर्निन्द्यं रूपं कविवरविशेषैर्गुरु कृतं ॥ આ શ્લોક સરખાવો.

ને કમળજેવા નયનવાળી છે આવાં જૂઠાં જૂઠાં ને ઉંચાં ઉંચા (અતિશયોક્તિ ભરેલાં) અગમ્યાનવાળાં વર્ણનો કરી કરી, ઈત્યાદિ વૃથા ગુમાસું મિથ્યા શ્રમિત બનેછે કામીજનો કાર્યાકાર્યનો કે યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરી શકતા નથી એ બતાવે.

આ શૃંગારીનાયોની-કામના અંગી નિર્વેદની ને નિર્વેદના અંગી અમૃતાની અદ્ભુત ખીલવટ છે. અમૃતાનું આલંબન ઉદ્ધત કવિયો અને ઉદ્દીપન વિષયમદછે. તેમણે કરેલાં 'તન્વી' 'શ્યામા' ઇ. અતિશયોક્તિવાળાં વર્ણનો અનુભાવોછે. આગી ભામનો વ્ય. ભાવ તેમનાં શ્રમ અને ઈત્યાને 'મિથ્યા' કથવાથી પ્રતીત થાયછે. વળી આ અંગીભૂત અમૃતાથી નિર્વેદ પણ પૂષેછે 'શ્યામાં'-તેનું આલંબનછે. સ્તનો 'માંસગ્રન્થી'છે, 'નવસ્તન' નથી. ઇત્યાદિ દાડકાના કકડાછે પણ શુચિ નથી; આવા અભ્યાન્તરના વિચારો ઉદ્દીપનછે આમ આલંબન ઉદ્દીપન અને સહકારીભાવે પોતાનો નિર્વેદ શમને પોષી શાન્તરસરૂપ પ્રકટાવેછે. પ્રથમના પદમાં ઉપમાં અને બીજા પદમાં રૂપકાલંકાર છે. વક્રિયુક્તિ છે.

यस्येना मदनेषवो मृगदृशश्चैव कुरंगारयो
    [1]धीराणामपि नो भवेयुरवशा संसारमायापुरे ।
को नामामृतसागरे न रमते धीरस्सदा निर्भये
    पूर्णानन्दमहोदधिरस्यनिकरे रागादिनक्रोज्झिते ॥२४॥

આ માયા નગરીમહીં મનભૂમો કામીયના બેસવા,
    કાન્તા કામશરો ન હોત કદિ તો આહા ! ભલા નિર્ભયા !
પૂર્ણાનન્દતરંગ સુંદર પૂર્ણ આત્મામૃતસાગરે
    હદુમાં લીન બને ન કોણ? મગરો લોભાદિ જ્યાં નાસરો.॥૪॥

કામશરો—કામનાંપુ.   હદુમાં—ધ્યાનમાં

આ ઇ. માયારૂપીનગરીમાં કાન્તાનોનાં મનરૂપી હરણોને હણવામાં [illegible] રૂપી કામબાણ ન હોત તો ઇત્યાદિ (અતિશયોક્તિ મેદ, મદ, [illegible]

---

[1] [illegible] ૧૧ મેં. "[illegible] [illegible]"

સમજવા) મનરો જ્યાં કદિ વસતા નથી એવા સુંદર નિર્મળ અને પૂર્ણજ્ઞા-નતરંગોએ ભરેલા આત્મારામી જ્ઞાનામૃતના સાગરની લ્હેરમાં લીન કેમ ન બનાય ? સર્વે લીન બનાય. આ જગત્‌માં કૃપાળી જ્ઞાનયોગ સર્વેજનોને બોધનું ક્ષાપ્યું. ને તેમ નહોય તો સર્વેજનો બ્રહ્માનંદનો સ્વાદ અનુભવનાર એ બનાશે.

અહીં સુભગો પોષ્કટ પ્રઅકેવર રતિનો ભાવ સ્ફુરે છે. આત્મા તેનું આલંબન છે. સુંદરપણું, પૂર્ણજ્ઞાનતરંગીપણું, સુધાસાગરપણું ને અમાલિનપણું ઉદ્દીપનો છે. આમ રતિનો બળ-ભાવ પોષાયેલો છે. વળી 'ન હોય કદિ તો' આદી ચિન્હનો, 'અહા!' શબ્દે હર્ષનો અને 'લ્હેરમાં લીન બને ન કેમ?' આદી ઔત્સુક્યનો ભાવ જણાય છે. આમ રતિ ચિંતા, હર્ષ ને ઔત્સુક્યના સહકારીભાવોથી પોષનો ક્રમ, બ્રહ્માનંદમય આનંદનું આસ્વાદન કરાવે છે. એકદેશીમાંમરૂપકાલંકાર ને શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૧

'બાલેયં બાલભાવં ત્યજતિ ન મુદતી પત્કટાક્ષૈર્વિશાલૈ-
રહરાન્વિભ્રામયન્તી સ્મરદ્વરદલક્ષિતનૂતનબાલા'[१] ।
નેતું વાઞ્છત્યકાપાન્ સ્વસદનમધુના ક્રીડિતું દત્તચિત્તાન્
પુષ્પધીલ્લોતસ્માભે મુગ્ધાજિને કમલાવક્ષ્મે ગોપનીમે ॥૪૨॥
લક્ષ્મીલાલા, બૌદ્ધિલાનીલ કમલસમા ગોપિકા વલ્લભે રે,
લ્હેમાં હું લીન; તેને અજી હજી ન જતાં બાલિકા મુગ્ધ ભાવે!

૧ સરખાવો વૈ. શ. ૧૪ મો. बाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टि-पाताः किं क्षिप्यन्ते विरमविरम व्यर्थ एष श्रमस्ते । सम्प्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ વળી તેજ શતકનો ૧૫ મો श्लोक सा प्रणयवानतिविदग्धः प्रकामं मधुः स्फुरति विस्मितेक्षणतः ।

२ स्मरस्वरदलाक्षितनूतनबाला પાઠ શુદ્ધ છે. પણ તે સમજુંવું પાડે કેવાથી આ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

[illegible] ત્રુવીનિ
[illegible] ચિતે ને !!
[illegible] ની દુંપતી.

[illegible] ઘનશ્યામ
[illegible]
[illegible] આ [illegible]
[illegible] ચેતના
[illegible] તથા
[illegible] પાછો
[illegible] માણવાને
[illegible] લિપ

[illegible] ની વનીને
[illegible]
[illegible]
[illegible] હશે.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે.
[illegible]
[illegible]

[illegible] હાલાહલ
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ४१ ॥

[illegible]

તળ વિતળ ને પાતાળોનાં બધાં તળ પાવની,
  સુરસરિ સમી સ્ત્રી! સૌ વંદનીય તમે નકી;
નમું નમું સતી નારી! આપે જણ્યા કુળદીપકો,
  અગણિત ગુણી પુણ્યશ્લોકો ભૂમિ પ્રતિપાલકો. ૪૩

તળવિતળ—સાત પાતાળના નામ. સુરસરિ—ગંગાજી. વંદનીય—પૂજ્ય. પ્રતિપાલકો—પાલનકરનાર

ઉપરના શ્લોકોમાં સામાન્યપણે સ્ત્રીજાતીનું સ્વાભાવિક કુટિલપણું અને અવગુણપણું કહી હવે આ શ્લોકમાં સાચી સ્ત્રીઓની સ્તુતિ કરી તેનો પરિહાર કરે છે.

તળ, વિતળ, અતળ, સુતળ, તળાતળ, રસાતળ ને પાતાળ ઇત્યાદિ સર્વે લોકોને પવિત્ર કરનારી, ભગવતી ભાગીરથી જેવી હે દેવિઓ! તમો સર્વેને સદા વંદનીયજ છો. અને તેથી તમોને તો હું વારંવાર નમન કરૂં છું. કારણકે આપે અગણિત ગુણવાળા, પ્રાતઃકાળમાં સ્મરણ કરતાં પણ પવિત્ર થવાય એવા અને ભૂમિનું રક્ષણ કરનારા, મહાત્મા અભિમતિવાળા કુળદીપકોને જન્મ આપેલો છે. અને તેથી તમે દેવ સમાન વંદન યોગ્ય જ છો. સ્ત્રીજાતિની નિન્દા કરેલી તેમાં હું આપની ગણના કરતો નથી.

ઉક્ત દિલીપના પુત્ર ભગીરથ થયા તેઓએ ભુવનપાવનીભગવતી ગંગાને પ્રસન્ન કર્યાં. અને પછી રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યા. રુદ્રને એટલામાટે કે ગંગાજીનો પ્રબળપ્રવાહ ભૂમિ ઉપર કોઇ સમર્થ ન ઝીલે તો તે સ્વર્ગથી નીચે પડતાં ભૂતલને ભેદી રસાતલમાં ચાલ્યો જાય. પછી ભગવાન શિવે પોતાના જટામંડળમાં ગંગાજીના પ્રબળપ્રવાહને ધારણ કર્યો. ને ત્યાંથી ભગીરથરાજાના ચાતુર્યથી ઉતરી સ્થળાન્તર તે પ્રવાહ વહ્યો. વહેતાં વહેતાં જ્યાં બ્રહ્મશાપથી સ્થિત સગરરાજાના પુત્રોને ગંગાજીના જળનો સ્પર્શ થતાંજ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થઇ. અને તેથી ભગીરથની મહાકીર્તિ પણ મંગળ થઇ. ભગીરથના નામપરથી ભુવનપાવની ભગવતી ગંગાદેવીને ભાગીરથી પણ કહે છે. (આ આખ્યાયિકા માટે જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૯-૯-૧૨ यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डहता अपि। सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः॥ જેના જળના માત્ર સ્પર્શથીજ, બ્રહ્મદંડ આપે હણાયેલા સગરપુત્રો કે જેઓ કેવળ ભસ્મરૂપેજ હતા તેઓ પણ સ્વર્ગમાં ગયા.)

[illegible]પનો જ્યારે સત્ત પૂજ્ય છો એ ભાવ છે.

સતી સ્ત્રીઓ ઉપર પૂજ્ય ભાવની રતિ અહીં સ્પષ્ટ છે. આલંબન, [illegible] અને તેની બીજી સતી સ્ત્રીઓ છે. ઉદ્દીપન, સંકેતને પાવન કર[illegible] તેમની સેકડોગમે પવિત્રતા, દેવો પણ પૂજે એવી અગાધ પૂજ્યતા, તેમના કુળદીપક પુત્રોની ધર્મપરાયણતા ને મહત્તા છે. અનુભાવ તો નમન કરવા રૂપ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમના પદમાં 'સ્મૃતિ' નો અને 'નમુ' શબ્દ ની [illegible]થી 'ઔત્સુક્ય'નો વ્ય. ભાવ પુષ્ટ છે. આમ પોતાને રતિ, શમનો સહકારી બની શાન્તરસનો આસ્વાદ ઉપજાવે છે. માધુર્ય ને પ્રસાદના ગુણો તથા ભાવની રતિ છે. હરિગીત છંદ છે.

किं स्थानस्य निरीक्षणेन मुरजित्स्थानाय भूमंडले
भ्रान्तैर्द्वारविवर्धितैरतराः स्रक्चन्दनाद्यौ सदा ।
सान्तेना यदि नास्ति हन्त सुतरां व्यर्थं तदन्वेषणम्
स्थानस्यावधिकारिणः सुरधुनीतीरादिकुञ्जादिषु ॥४४॥

માળા ચંદન આદિ ભોગવિષયે જેને વિરક્તિ સદા,
સ્થાન ધ્યાનનું શોધવા ભૂમિવિષે તેને ન હેતુ જરા;
જે છે ભોગવિલાસમાં લસલસ્યો લોલુપ તેમાં મહા,
તે તો ગંગતીરે ગિરિગહનમાં કે જ્યાં ભમે ત્યાં વૃથા. ૪૪

વિરક્તિ—વૈરાગ્ય. લોલુપ—અતિ આસક્તિવાળો. હેતુ—કારણ.
ગિરિગહનમાં—પર્વતની ગુફાગુહામાં.

માળા, ચંદન અને બીજાએ ઇંદ્રિયભોગના વિષયોપર જેના મનમાં સત્ત વૈરાગ્ય છે એવા પવિત્રચિત્તવાળા અધિકારી પુરૂષને તો ધ્યાન કરવાનું સ્થાન શોધવાનું કંઇ કારણ નથી. તેને તો આ ભૂમિનો સર્વસ્થાન ધ્યાન કરવાલાયક પવિત્ર તીર્થરૂપજ છે. પરંતુ જે માણસ ભોગોના વિલાસે[illegible]માં ગળાબૂડ થયેલો ને તેનીજ આસક્તિમાં અંધ બનેલો છે તે તો ગંગા ને તીરે જાય કે ગિરિગુફાગુહામાં જાય, જ્યાં જાય ત્યાં નકામુંજ છે.

---

૧ સ્રક્ચન્દનાદૌ તથા સ્રા [illegible] પાઠને સ્થાને વાયવ્યાદૌ તથાનાંયતા પાઠ હતો. અમારા મતાનુસાર આ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

ज्ञानेनैव [illegible] कर्म [illegible] [illegible] योगिनः

[illegible] [illegible] [illegible] मुक्तात्मना ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४९ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] थतां;

[illegible] [illegible] श्रीमद्

[illegible]

કામાસક્ત વિલાસ લાલસ બની પેલી મતિનર્તકી
સંગે આ ભવરૂપ રંગભૂમિમાં નાચેછ કૂદી કૂદી. ૪૫

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અ. ૧૮ શ્લોક. ૬૧ માનું આમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રી. ભ. ગી. માં આવું છે કે ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया) "હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયભાગમાં ઇશ્વર વસે છે અને યંત્રમાં રહેલા સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભમાવે છે."

[1]કોઇ અગમ્ય દશા કે જેને ચક્ષુ, વાણી કે મન કાંઇ પહોંચી શકતું નથી તથા જે અકથ્ય, અમાપ ઐશ્વર્યવાળા છે તેમની પ્રેરણાથી યંત્રમાં (શરીરમાં) પ્રેરાયેલા [2]જીવો સંસારનાં કર્મો દુઃખભરેલાં છે એમ પિછાણે છે છતાં કામાસક્ત ને વિલાસલાલસુ બની, પોતાની મરજી છોડી ને પેલી મતિરૂપી નર્તકી (નાચનારી કુલટા સ્ત્રી) સાથે આ સંસારરૂપી રંગભૂમિમાં કૂદી કૂદી નાચે છે અને આ તથા હવે પછીના ભવમાં પોતાને પીડનારાં પ્રારબ્ધોના સંસ્કારો સંગ્રહે છે.

ઇશ્વર વિષયે રતિનો ભાવ અત્રે સ્પષ્ટ છે. ઇશ આલંબન છે, તેમની સર્વજ્ઞતા, ભૂતમાત્રોને યંત્રમાં પ્રેરી નૃત્ય કરાવવાની નિપુણતા, અનન્ય કુશળતા અને અમાપ ઐશ્વર્ય ઉદ્દીપનો છે. આથી પરિપોષિત થનો રતિ રસને પ્રકાશિત કરે છે. સંસારને રંગ ભૂમિનું ને મતિને નર્તકીનું રૂપક આપવાથી એક દેશી સાવયવ રૂપકાલંકાર છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૧૦

૧ સરખાવો કેનોપનિષદ્ પ્રથમખંડ. न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो (ત્યાં ચક્ષુ પ્હોંચતી નથી, વાણી પ્હોંચતી નથી ને મન પણ પ્હોંચતું નથી જેથી અમે જાણી શકતા નથી) આમ હોવાથી ભાષાન્તરના પદબંધમાં 'કો' પદની સાર્થકતા છે.

૨ છાન્દોગ્યોપનિષદમાં શ્રુતિ છે કે तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ૬. (ते जगतने सरजीने आ रूपमां तेमांज पेठा हता)

कर्तव्यं न करोति बंधुभिरपि स्नेहान्मभिर्बोधितः
. कामित्वादवमन्यते[1] हितमतं धीरोप्यभीष्टं नरः ।
निष्कामस्य न विक्रिया तनुभृतो लोके क्वचिद्दृश्यते
यत्तस्मादिदमेव[2] मूलमखिलानर्थस्य निर्धारितम् ॥४१॥

વ્હાલાં વ્હાલ કરી કરી વિધવિધે વેગેથી વારે છતાં,
કામે લુબ્ધ થતાં વિવેકી પણરે! કર્તવ્યને ત્યાગતા;
ચિત્તે વિકૃતિનીકૃતિ નવ બનેનિષ્કામીને તો કદા,
નક્કી સર્વ અનર્થમૂળ સમજું આ કામની વાસના. ૪૧

કર્તવ્ય—કરવાયોગ્ય. વિકૃતિનીકૃતિ—વિકારનું કામ. નિષ્કામી—કામ રહિત. અનર્થમૂળ—નઠારાં ફળનું કારણ.

સારાસારનો વિચાર કરી શકે એવા વિવેકીજનો પણ જ્યારે મદનાતુર થાયછે ત્યારે તેમનાં સગાંવ્હાલાં વિધવિધ વ્હાલથી ને વખતે વેગે (ગુસ્સા) થી વારેછે છતાં તે હિત કર્તવ્યો ત્યાગેછે ને અહિતમાં ઉતરેછે; પરંતુ જે કામના રહિતછે તેમને ચિત્તે તો ક્યારે આવા વિકારનું કાર્ય થતું નથી તેઓ તો કરવાયોગ્ય કામ છોડતા નથી ને ન કરવા યોગ્યમાં હિત જોડતા નથી આ ઉપરથી નક્કી થાયછે કે, માણસોને અવળામાર્ગમાં દોરનાર ને દુઃખમાં નાંખનાર કામવાસનાજ પ્રબળકારણ રૂપછે તેને ત્યજવાથીજ સુખ થશે એ ખાત્ર છે.[3]

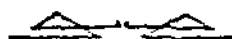
---

૧ મૂળમાં अभिमन्यते પાઠછે પણ સંપાદકની સૂચના પ્રમાણે अवमन्यते પાઠ ઠીક લાગતાં ને સ્વીકાર્યો છે.

૨ મૂળમાં भयमेव પાઠ છે પણ તે સ્થાને इदमेव પાઠની સુસંગતિ હોતાં તે યોજ્યો છે.

૩ યોગવાસિષ્ઠકાર પણ આમજ કહેછે કે, बंधो हि वासनाबंधो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः । वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ (વાસના બંધારી એજ ખરમાં બંધન કારી છે ને વાસનાનો ક્ષય તેજ મોક્ષ છે. માટે વાસનાનો ત્યાગ કરી મોક્ષેચ્છારૂપ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરો.) મુણ્ડકોપનિષદ્‌માં કહે છે કે कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते

અત્રે શમને ખોરસાર ગ્રહનિનો સદચારીભાવ છે. તેનુ આલંબન કા-મણામના છે, ઉદ્દીપન, કાંત સ્ત્રાદી જનોને સુખ્ય બનાવવારૂપ તેની પ્ર-બલતા છે. આમ ભાવનો ગ્લાનિનો ભાવ વિશેષીને અતને વિશેષ પોષિત બનેછે ને 'રે' શોકોદ્ગારે પ્રકટ થાયછે. ત્રીજાપદમા 'કા' શબ્દમા નિમગ્નો આવછે આમ શમ પુષ્ટ થયે છે. છેકાનુપ્રાસ, લાટાનુપ્રાસ ને અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારો પણ છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૧૧.

यदा देवादीनामपि भवति जन्मादि नियतं
 महाहर्म्येष्वाप्ते ललितललनालोकनगमात् ।
तदा कामार्तानां सुगतिरिह संसारजलधौ
 निमग्नानामुच्चै रतिविषयशोकादिनिकरे ॥ ४७ ॥

વસંતી વામામાં શિલષ્ટ ગુભ હર્મ્યસ્થળપરે,
૧ થયે નીચી વૃત્તિ અમર પણ જન્મસ્થિતિ ધરે;
ભવાબ્ધિ જ્યાં પ્રીતિ વિષય મગરાદિ તરવરે,
અરે ત્યાં હુબેલા સ્મરદુખી જનો શું સુગતિ લે? ૪૭

વસંતીવામા—સુંદરઅંગનાથી સ્ત્રી. હર્મ્યસ્થળ—મંદિરની અગાસિ.

तत्र तत्र पर्यायमत्तकामस्य हताश्मनस्त इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः જે પુરૂ વિષયોને ચાહેછે ને તેના ગુણોનું ચિંતવન કરેછે તે માણસ તે કામ્યપદાર્થો સાથે ત્યાં ત્યાં જન્મેછે. પરંતુ જેની કામવાસનાઓ તૃપ્ત થયેલી છે એવા કૃતકૃત્ય જનોની તો આ શરીરમાંજ સર્વ વિષયેચ્છાઓ લય પામે છે. કઠ ઉપનિષદમાં પણ છે કે यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते જ્યારે એની બુદ્ધિને આશ્રયે રહેલા સર્વે સંકલ્પો નષ્ટ થાય છે ત્યારે તે અમર બને છે ને અહીંઆંજ બ્રહ્મપદ પામે છે.

૧ આવાજ વિચારને મળતો મહા કવિ શેક્સપિયરનો આ વિચાર જુઓ.

... Fling away ambition;
By that sin fell the angels.

નીચીવૃત્તિ—ભોગની ઇચ્છા. રમણદુખી—મદનપીડિત.
સુગતિ—મોક્ષ

વિષયવાસના એજ સંસારમાં ભ્રમણ કરનારી છે. તેનું આમાં કથન છે કે જેઓને મુક્તિ પામવાનું કાર્ય સાધવા કરતાં સુગમ છે એવા અમરો (દેવો) ને પણ મુગ્ધમૃગાક્ષિઓની આગાગિઓમાં સુંદરાંગી સ્ત્રીઓની ભોગેચ્છા થાય તો જન્મ મરણના ચક્રમાં પડવું પડેછે. તો આ મૃત્યુલોકના મનુષ્યો જે ભવસાગરમાં ગાઢ ડુબેલા છે, તેમાં તરવરતા પ્રીતિ ભોગ વગેરે મગરોથી ઘેરાયેલા છે ને સદાકાળ કામવાસનાથી દુઃખી થયેલાછે તે તો મોક્ષ ક્યાંથીજ મેળવી શકે! કામવાસનાથી દેવોની દુર્ગતિ થાયછે તો માનવીની સુગતિ ક્યાંથીજ થાય! નજ થાય એ ભાવ છે.

કામવાસનાની નિસ્સારતા અત્રે આલંબન છે, દેવોની દુર્ગતિ ઉદ્દીપન છે, અને 'અરે' શબ્દે સૂચિત થતો વિષાદનો ભાવ સહકારી થાય છે. વિષયમકરોની તરવરવારૂપ દારૂણતા ત્રાસ નામે ભાવને સૂચવે છે. આવી સામગ્રીથી શાન્તરસ જામે છે. ઉત્તરાર્ધમાં રૂપકાલંકાર છે. શિખરિણી છંદ છે. ૪૭

न मार्गीये ¹चेत क्वचिदपि हितं लोकपदितं
भ्रमद्भोगाकांक्षाकलुषिततया मोहबहुले ।
जगत्यशरण्ये प्रतिपदमनेकापदि सदा
हरिध्याने व्यग्रं भव सकलतापैकदहने ॥ ४८ ॥

અરી ભોગેચ્છાની મલિનમતિ ઓ મૂર્ખ મનડા!
ભવારણ્યે ભૂલ્યો પદપદ વિપત્તિ સહી સદા;
અહા! ના પીછાણ્યું અહિત હિત કર્મો પણ કદા?
હરિ ધ્યેયમાં લાગે દુખદહન તે સર્વભવના. ૪૮

ભોગેચ્છા—વિષયલાલસા. પદપદ—ડગલેડગલે. અહિતકર્મો—નુકશાનકારક હાનિકારી કામો. કદા—ક્યારે. ધ્યેયમાં—લગનીમાં.

૧ મૂળમાં મૂર્ખ પાઠ છે પણ કેવળ વિશેષણ અન્વય બેસતો નહિ હોવાથી વિશેષ્ય ચેતઃ પાઠ રાખેલો છે.

હે કર્મભાગ્ય તું નિત્યપ્રભુના ભક્તિમાર્ગ ભર્યો. ભવસાગરરૂપ અ-
રણ્યના જંગલમાં ફરશે. તેં કર્મને કારણે અનેક દુઃખ વેઠ્યાં, ને તું તમ(મોહ)
માં ભટકશે. અહો પ્રભુ! હજી પણ આ કર્મ અહિતકારી છે ને આ કર્મ
હિતકારી છે તે તું પિછાણતો નથી. માટે હવે ભવભયનાં દુઃખોનું દલન કર-
નાર હરિની શરણીમાં તું લાગ. એમાંજ તારૂં હિત (કલ્યાણ) છે.

અહીં સાંસારિક વિષયોની નિસ્સારતા આલંબન છે. મતિની મલિનતા
અને સંસારની દુઃખમયતા ને પ્રભુની દુઃખભંજકતા ઉદ્દીપનો છે. 'ભર્ય' શબ્દ
માં કથનાનો, 'અહા' શબ્દમાં ગ્લાનિનો અને છેલ્લા પદમાં ઉપદેશનો નિ
નો ભાવ ખીલેલો છે ને આ બધેથી શાન્તરસ જામે છે. આને અલંકાર
કલ્પનામાં નિરંગરૂપકાલંકાર છે. શિખરિણી છંદ છે. ૧૩.

सद्वंशो गुणवानहं सुचरितः श्लाघां करोत्यात्मनो
नीचानां विदधाति च प्रतिदिनं सेवां जनानां द्विजः ।
यो [1]वित्तस्य जिघृक्षया स च कृतो नो लज्जते सज्जना-
ल्लोभान्धस्य नरस्य नो खलु सतां दृष्टं हि लज्जाभयं॥४९॥

'હું સદ્ધર્મી ગુણી કુલીન દ્વિજ' એ પોતે પ્રશંસા કરી,
નિત્યેનિત્ય નીચોની અર્થઅરથે પગે કરે ચાકરી;
લક્ષ્મીલાલચમાં લઘુપણું બની નિર્લજ્જ થૈ તે ફરે,
લેશે લાજ લહે ન સજ્જનનીએ લોભાન્ધ લોકો ખરે.૪૯

અર્થઅરથે—પૈસાની પ્રાપ્તિમાટે. લેશે—જરાપણ.

લોભીલોકો કેવા નિર્લજ્જ હોય છે તેનું આમાં વર્ણન છે. કહેછે કે:
"લોભીબ્રાહ્મણ હું સુધર્મી છું, હું ગુણવાન છું, હું કુલીન બ્રાહ્મણ છું"
આવા પ્રકારની પોતાની પ્રશંસા પોતેજ કરે છે અને પછી પૈસાની પ્રાપ્તિ
માટે નીચોની ચાકરી પણ પ્રતિદિન પગેજ કરે છે વળી લક્ષ્મીની લાલચમાં
લઘુપ થઇ તે નિર્લજ્જ થઇને ફરે છે. અરે! નહી સમજાય છે કે લોભાન્ધ
લોકોને સજ્જનની એ જરા લાજ લાગતી નથી. લોભિયા લોકો લાજ વિના-
નાજ હોય છે એ ભાવ છે.

---

૧ આ રચને ક્રમથી પંચરત્નવ પાઠ લીધો છે પણ તેનો અર્થસંગત
થતી નથી; માટે આમાં વિત્તસ્ય પાઠ લીધો છે.

આમાં લોભાત્મના પ્રતિ અસૂયાનો ભાવ સ્ફુરેલો છે. તેનું આલંબન લોભીજન છે. ઉદ્દીપન આત્મશ્લાઘારૂપ મિથ્યાભિમાનીનું, અર્થઅર્થ નીતિનું દર્શન. તથા તેની નિર્લજ્જતા છે આમ પોતાનો અસૂયાનો ભાવ 'અરે' અંતપદે પ્રકટ થાય છે, ને શમને મદદકારી બને છે. વૃત્યનુપ્રાસ ને અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે. શાર્દૂલવિક્રીડિતછંદ છે. ૧૪.

नासं जीर्यति किञ्चिदप्युपचलं नाल्पं स्वकार्योदये
शक्तिश्चंक्रमणे न मन्त जरया जीर्णाक्रियायां तनौ ।
अस्पाकं त्वधुना न लोचनवलं पुत्रेति चिन्ताकुलो
ग्लायत्यर्थपरायणोऽतिकृपणो मिथ्याभिमानी गृही॥२०॥

અરેરા! હા અફસોસ અન્ન અમને કોઈ પચે ના જરા,
શક્તિમાન બન્યાં ન ઔષધ અરે પોતાતણા કાર્યમાં;
નેને ના નિરખાય, હાય! ચરણે આવે રહી ના અહો,
ચિંતા એવી કરીકરી ઝુરીમરે લોભી ગુમાની જનો. ૫૦

આપે—શક્તિ પણ

અરેરા! અફસોસ! વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર નબળું જતાં અમને અન્ન સારે પચતું નથી. ઔષધ પોતાનું કામ કરવા શક્તિમાન થતું નથી. આંખમાં પણ બળ રહ્યું નથી, અને હાથમાં ચાલવાની શક્તિ નથી. એના એ શોચમાં પૈસાજ એકઠા કરવામાં જેણે આયુષ્ય ગાળ્યું છે એવો માખ્ખીચૂસ મિથ્યાભિમાની ગૃહસ્થ ઝુરીઝુરીને મરે છે. અર્થાત્ जीर्यन्ती जीर्यतः केशाः दन्ता जीर्यन्ती जीर्यतः जीवनाशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यती (જીર્ણ થનારના કેશ અને દાંત જીર્ણ થાય છે, પણ જીવનની ને [1]ધનની આશા તો જીર્ણ થનારની પણ જીર્ણ થતી નથી; ઉલટી તે તો તરુણ થાય છે [1]એ વાત છે

---

[1] જુઓ વૈ શ. શ્લોક ૧૪ મો. वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरंकितं शिरः । गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते. (કરચલિઓથી મુખ છવાયું, પળીઆંથી માથું ધોળું થયું ને ગાત્રો શિથિલ થયાં પણ એક તૃષ્ણા પ્રતિદિન યુવાન થાય છે.)

આમાં લોકપ્રવૃત્તિ વિષયનો ભય અને ખેદ છે. લોભીજન આલંબન છે. તેની અંધતા, નિર્બળતા ને જડતા ઉદ્દીપન છે. વળી પ્રથમ પદમાં જ્ઞાન, ત્રીજામાં વ્યધિ, ચિન્તા દૈન્યના વ્ય. ભાવો છે. આવી સામગ્રીથી ખીજી નિષ્ફળતા લિંગ 'અહો' શબ્દે પ્રદર્શિત થાય છે, ને હૃદયગત નિર્વેદને પોષે છે. 'અમારા' શબ્દનો બહુવચનનો પ્રયોગ લોભીજનનું મિથ્યાભિમાન સૂચવે છે. પ્રસાદ ગુણ ને શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૬૫.

अद्य श्वो वा मरणपतितं[1] प्राणिनां कालपाशै-
राकृष्टानां जगति भवतो नान्यथात्वं कदाचित् ।
पश्यन्नेवं न खलु कुरुते हा तथाप्यर्थलोभं
हित्वा प्राणी हितपथरहितो देवलोकानुकूल्यम् ॥ ९१ ॥

આજે કાલે સકળ જીવને મૃત્યુ મ્હોંમાં જવાનું,
ઉત્પત્તિથી મરણ વિણના અન્ય કાંઇ થવાનું;
તે સૌ જાણે પણ નહિ કરે લક્ષ્મીનો લોભ ત્યાગી,
ઉચ્ચ સ્થાને ગમન કરવા હિતકર્મો અભાગી.

ઉચ્ચસ્થાને – દેવલોક કે બ્રહ્મલોકમાં. હિતવિધિ – સત્કાર્યો.

કાળપાશે વિંટાયેલા જગતમાંના સકળ જીવોને આજે કે કાલે મૃત્યુ મ્હોંમાં જવાનું નક્કી છે, વળી ઉત્પત્તિમાંથી મરણ વિના બીજું કાંઇ નીપજવાનું નથી એ પણ નક્કી છે. આ વાત સૌ જાણે છે છતાં અભાગિયા જનો લક્ષ્મીનો લોભ ત્યજી દેવલોકાદિ ઉચ્ચસ્થાનમાં જવા માટે સત્કાર્યો કરતા નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે.

'મૃત્યુમ્હોંમાં જવા' રૂપ નશ્વરતા અત્રે આલંબન છે. વિષાદનો વ્ય. ભાવ મરણના અનન્યથાના વિચારે ઉદય પામે છે ને મન્દાક્રાન્તાના અનુકૂળ લયે પોષાય છે. મૃત્યુનો નિશ્ચય જાણતાં છતાં પ્રાણીની અવિવેકી રીતિ 'અરુચિ' ના ભાવને જન્મ આપે છે ને તે ભાવ પ્રાણીઓને 'અભાગી' કહેવાથી પ્રતીત થાય છે. શ્લોકાન્તમાં મંદ થતો મંદાક્રાન્તાનો સુર

---

૧ મૂળમાં अशिवनाशिनां પદ છે, પણ તેથી બરાબર અન્વય થઇ શકતો નથી જેથી આ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

અનુપ્રાસનું ગમન કરી વિપાકોનો પ્રાદુર્ભાવ કરવો બાકી છે. એથી રાગ પેદા થાય છે. મન્દાક્રાન્તા વૃત્ત છે ૮૧.

रे रे [1]वित्तमदान्धमोहबधिरा [2]मिथ्याभिमानोद्धता
व्यर्थं यं भवतां धनार्जनरतिः संसारकारागृहे ।
बद्धानां निगडेन गात्रममतासंज्ञेन यत्कर्हिचित्
देवब्राह्मणभिक्षुकादिषु धनं स्वप्नेऽपि न व्येति वः ॥८२॥

રે રે વિત્તમદથી અંધ બનિયા, મિથ્યાભિમાને છકયા,
ગાઢા ગાત્રમમત્વબંધથી કસ્યા, સંસારકેદે વસ્યા;
દેવબ્રાહ્મણ ભિક્ષુકે ધન કદિ સ્વપ્નેય ના ખર્ચતા,
આ નિસ્સારભવે સીંચ્યા ધન બધું મિથ્યા અરે જીવડાં ૮૨

ગાત્રમમત્વબંધ—'શરીર મ્હારું છે એવું અજ્ઞાનરૂપી બન્ધન' સીંચ્યા—એકઠું કર્યું.

'આ શરીર મ્હારૂંજ છે' આવા અજ્ઞાનરૂપ બંધને બંધાયેલા, દ્રવ્યના મદથી અંધ બનેલ મિથ્યાભિમાને છકેલા ને સંસારરૂપી કેદમાં પડેલા રે રે ભોળા જીવડાઓ તમે દેવબ્રાહ્મણ કે ભિક્ષુકોને માટે સ્વપ્નમાં પણ ધન ખરચતા નથી ને આ નિસ્સાર ભવમાં કેવળ સંચયજ કર્યા કરો છો તે બધું નકામું છે. પૃથ્વીમાં દટાએલાં સોનાં રૂપાં ને જવાહીર નકામાં છે તેમ તમારું ધન પણ તેવુંજ છે તાત્પર્ય કે દાન કરવું એ દ્રવ્યનો હેતુ છે. સંચય કરવો એ નહિ.

અહીં ધનની અસારતા આલંબન છે. સ્વાભિમાને બળે બંધાયેલા જીવડા ઉપર અસૂયાનો વ્ય. ભાવ તેના દોષ કથનના અનુભાવે સ્પષ્ટ બને

---

1 મૂળમાં चित्त પાઠ છે પણ તે ભૂલ ભરેલો હોવાથી वित्त પાઠ રાખ્યો છે.

2 मिथ्याभिमानोद्धता પાઠમાં સંપાદક 'અસાધુતા' નો દોષ આરોપી मिथ्याभिमानोद्धतता વાપરવાનું સૂચવે છે પણ તે શબ્દ વાપરતાં પણ 'અસુંદરતા' આવે છે માટે મૂળનો પાઠજ કાયમ રાખ્યો છે.

છ. ઉત્તરપદમાં દ્રવ્યની નિસ્સારતા જણાવવા વાપરેલો 'નિષ્ફળ' શબ્દ મતિ-નામના ભાવનું સૂચન કરે છે. આ ભાવ અસૂયાનો ઉપશમ કરી દીન અ-જ્ઞાનીના અજ્ઞાન પ્રતિ દયા ઉપજાવી વિષાદ નામના ભાવનો ઉદય કરે છે. એ વિષાદ 'અરે જીવડા!' ના દીર્ઘોચ્ચારણમાં પ્રતીત થાય છે. આમ અ-સૂયાની મંદતાથી આરંભાતું કથન, વિપર્યય પામી વિષાદની મૃદુતામાં શમે છે ને શમનું પોષણ કરે છે. એ કવિના ભાવોલ્લાસની અદ્ભુત સામગ્રી સૂચવે છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૧૭

---

[1]नाभ्यस्तो धातुवादो न च युवतिवशीकारकः कोऽप्युपायो
नो वा पौराणिकत्वं न सरसकविता नापि नीतिर्न गीतिः।
तस्मादर्थार्जिनां या न भवति भवतश्चातुरी कापि विद्वन्
ज्ञात्वेत्थं चक्रपाणेरनुसर चरणाम्भोजयुग्मं विमुक्त्यै ॥८३॥

સંગીતાદિ ન શીખ્યો, સરસ કવિ બન્યો ના, ન નીતિ નિહાળી
તંત્રો મંત્રો ન જાણ્યા રમણી વશ કરી, ના બન્યો તું પુરાણી,
ધાતુવિદ્યા કળા જે ધન ગ્રહણ તણી લેશમાત્રે ન જાણે,
માટે શાણા! પ્રભુના ચરણકમલમાં લાગી કલ્યાણ માણે. ૮૩

રમણી- સ્ત્રી. ધાતુવિદ્યા-કિમિયો.

સંગીત શાસ્ત્ર, ગાયન વિદ્યા વગેરે તું શીખ્યો નથી, સરસ કવિ બની શૃંગારાદિ રસસ્રાવણી કવિતા બનાવનાર તું થયો નથી, નીતિ શાસ્ત્ર તેં નિરખ્યાં નથી, રમણીને વશ કરનારી મંત્ર કે તંત્ર વિદ્યા તું જાણતો નથી પુરાણો પિછાણ્યાં નથી તેમ કિમિયાની વિદ્યા કે ધનગ્રહણની (ભીખ માગીને કે કોઈ અન્ય કળાએ પૈસો સંપાદન કરવાની) જે કળા છે તે પણ તું જાણતો નથી માટે હે શાણા જન! હવે તું પ્રભુના ચરણ કમલમાં લીન થઈ જીવનની સફળતા કર.

---

[1] મગનાપણા માટે સરખાવો વૈ. શ. नाम्यस्ता भुवि वादिवृन्द-दमनी विद्या विनीतोचिता અને न नटा न विटा न गायका न परद्रोहनि बद्धबुद्धय. આ શ્લોક.

સંસારનાં યત્ કિંચિત્ સુખ ભોગવવાનું એક પણ સાધન પોતાની પાસે ન હોવાથી ઊપજેલો વિષાદ સ્પષ્ટ છે. છેલ્લા પદમાં વિષાદને શમાવનો 'પ્રભુપદકમલે' લાગવારૂપ રતિનો સંચારી ભાવ સ્ફૂરેલો છે. આમ વિષાદ ને રતિ શમના સહકારી બની શાન્તરસ જમાવે છે. પ્રસાદ ગુણ સ્પષ્ટ છે. સ્રગ્ધરાવૃત્ત છે.

अर्थेभ्योऽनर्थजातं भवति तनुभृतां यौवनादिष्वजस्रं
पित्राद्यैरर्जितेभ्योऽनुपकृतिमतिभिः स्वात्मना[1] वार्जितेभ्यः।
यस्माद्दुःखाकरेभ्यस्तमनुसर सदा भद्र लक्ष्मीविलासं
गोपालं गोपकान्ताकुचकलशतटीकुंकुमासंगरंगम् ॥ १४ ॥

સ્વાર્થી લોભી મતિથી વડિલ અગર ત્હેં દ્રવ્ય સંચ્યુ હશે જે,
[2]હાનિ પેલીઝુવાની મહીં અધિક થશે દુઃખખાનિ ધને તે;
તેથી રાસે વિલાસે રમઝટ રમતી ગોપીના કુચ કુંભે,
આલિંગી કુંકુરંગે નિજ ઉર રસતા સેવ તું શ્રીપતિને. ૫૪

વડીલ—પૂર્વજો. ખાનિ—ખાણ રસતા—રંગતા. શ્રીપતિ—લક્ષ્મીનાથ.

કેવળ સ્વાર્થમય લોભીમતિથી ત્હારા પૂર્વજોએ અને ત્હેં જે કાંઈ દ્રવ્ય સંચ્યુ હશે તેનું રક્ષણ કરતા, વ્યય કરતા કે વૃદ્ધિ કરતાં ઉપજતા ત્રાસ ચિંતા, ભ્રાન્તિ, દોગાઇ, દાંભિકતા, મદ, કામ, ક્રોધ, કપટ, અવિશ્વાસ, વેર, વ્યસન વગેરે અનેક દુર્ગુણોથી હે ભાઇ! તે દ્રવ્ય તને આ લોકમાં પરિતાપ કરાવનારું ને મરણ પછી નરકે લઇ જનારું થશે. માટે હે ભાઇ! આવા અનર્થકારી દ્રવ્યને ત્યજી વૃન્દાવનવિપિને રાસકેલિમાં રમઝટ રમતી ગોપીઓના કુચકુંભમને આલિંગન કરી કેસરને રંગે પોતાનું હૃદયકમળ રંગતા રમાકાન્તને ભજ. ધનૈષણા છોડી ધ્યાનમગ્ન થા.

---

૧ મૂળમાં स्वात्मनैव પાઠ હતો પણ તે અસંગત હોવાથી स्वात्मना वा પાઠ લીધો છે.

૨ દ્રવ્યથી થતિ હાનિ માટે વિદ્યારણ્ય મુનિનો આ શ્લોક જુઓ.

अर्थानामर्जने क्लेश स्तथैव परिपालने ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् क्लेशकारिणः ॥

પૂર્વાર્ધમાં દ્રવ્યની નિસ્સારતા શમનું આલંબન છે. ઉત્તરાર્ધમાં ઇશ્વર વિષયે રતિનો સંચારી ભાવ છે. શ્રીકૃષ્ણ તેનું આલંબન છે. ને તેમનો વિલાસ તથા હૃદયરાગ ઉદ્દીપન છે. 'રંગે નિજ ઉર રસત્યા' કથવામાં ભક્તોની ભક્તિ માટે પોતાના હૃદયમાં અનુરાગ ભરેલો છે. એમ કથવાનો આશય જણાય છે. આખા શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું પણ સમજાય કે લક્ષ્મીનું શરણ સેવવા કરતાં લક્ષ્મીપતિનું શરણ સેવવું શ્રેયસ્કર છે. માધુર્યનો ગુણ ને અપ્રસ્તુત છે. ૧૯.

मायत्तार्किकतान्त्रिकद्विरदघटासंघट्टपञ्चानन-
स्त्वद्दक्षकृतान्त¹ वैद्यककलाकल्पोऽपि निष्किंचनः ।
यत्र क्वापि ²धनाशया कृशतनुर्भूपालसेवापरो
जीवन्नेव मृतायते किमपरं संसारदुःसागरे ॥ ५५ ॥

કલ્પદ્રુમ કલાતણા, મહભર્યા જ્યોતિષિ ધન્વંતરી,
તંત્રે તંત્ર પ્રવીણ, તાર્કિકમહીં નૈયાયિકે કેશરી;
તે સૌ' દ્રવ્યની આશથી કૃશ થઇ સેવેછ ભૂપાલને,
જીવે મૃત્યુસમાન એજ ગતિ હા સંસારને સાગરે. ૫૫

કલ્પદ્રુમ—મનવાંછિત ફળ આપનાર સ્વર્ગનું એક વૃક્ષ.

સંસારમાં નિષ્કંચનોને પણ સેવાપર થવું પડે છે ને નિદાણી આમાં શોચ કરેલો છે. કહે છે કે: કલાઓના તો જાણે કલ્પવૃક્ષો, જ્ઞાનમહત્વાળા જ્યોતિષિઓ ધન્વંતરી જેવા વૈદ્યરાજો. અનંત મંત્ર તંત્ર જાણનારા માંત્રિકો ને તાંત્રિકો, ને વિવિધતર્ક કરનારા ન્યાયશાસ્ત્રના ધુરંધરો પણ દ્રવ્યની લાલચે રાજાના કૃપાપાત્ર થવાસાર અંગમથી સેવા કરે છે ને હાજી હાજી કરી મૃત્યુ સમુ પરવશ જીવતર ગાળે છે. અરેરે સંસાર સાગરમાં શું સર્વેની આવીજ દશા છે!

---

૧ મૂળમાં ક્ષ્દન્ત તથા ધિનાશયા પાઠ છે, અને સંપાદકે તે પાઠોજ સ્વીકારી વિવેચન કરેલું છે, પણ તેથી અર્થ સંગતિ થતી નથી અને બીજા ચરણમાં 'અકિંચન' રહે છે; જેથી કૃતાન્ત અને ધનાશયા પાઠ સ્વીકાર્યાં છે.

આમાં વર્ણવેલો નિર્વેદ અકથ અમર કરાવનો ભામે છે. પરાધીનતાની પીડા એ નિર્વેદનું આલંબન છે. કલાવાન તથા વિદ્વાનને પણ 'હા વાપુ હા' આવા દીન ઉચ્ચાર કરી મોતથી ભૂંડું જીવતર ગળવું એ ઉદ્દીપન છે. કૃશ થવારૂપ અનુભાવે ગ્લાનિના ભાવ જણાય છે. " સંસાર સાગરે હા મરી આવીજ ગતિ " આ તત્ત્વોથી વિષાદનો ભાવ હૃદયમાં છપાય છે. આવા સહકારી ભાવે પોતાનો નિર્વેદ સંસાર પ્રતિ અરૂચિ ઉપજાવે છે. શાર્દૂલ વિક્રીડિત છંદ છે. ૭૦

जगाम व्यर्थं मे बहुदिनमथार्थार्थि, तनयाः[1]
कुभूमिपालानां निकटमतिदोषाकुलमनेः ।
हरिध्यानव्यग्रं भवितुमधुना वाञ्छति मनः
क्वचिद्गंगातीरे तरुणतुलसीसौरभभरे ॥ ५१ ॥

કુભૂપોની પાસે વસી મલિન બુદ્ધિ કરી અહા!
વસુવાંછાથી હા! જીવતર ગુમાવ્યું બહુ વૃથા;
ચહું હાવાં પુત્રો! તુલસી સુરભિથી મહકતા,
મૃદુ ગંગાતીરે હરિ લગનીમાં લીન બનવા. ૫૬

વસુવાંછાથી ધનની લાલચથી. કુભૂપો—નઠારા નૃપો.

ધનની લાલસાનો આમાં તિરસ્કાર છે. રાજ દ્વારમાં રહેવાથી ઘણી લક્ષ્મી મેળવી શકાય છે એવી વાંછાથી મ્હેં બુદ્ધિને મલિન કરી, અને નઠારા નૃપો પાસે ઘણો કાળ ગુમાવ્યો! અરે તે પ્રયત્નોને ધિક્કાર છે. પુત્રો! હવે તો મ્હારે માત્ર એટલીજ ઇચ્છા છે કે તુલસીની સુગંધે મ્હેક મ્હેક થતા સુંદર ગંગાજીના તીરમાં વસી હરિની લગ્નીમાં તલ્લીન થાઉં. આથી બીજી કાંઇ ઇચ્છા નથી.

દ્રવ્યની અસારતા અહીં આલંબન છે. ગતજીવનમાં કરેલી અસાર વસુવાંછના 'હા' અવ્યયે વિષાદ પ્રગટાવે છે. વળી તે વિષાદનો વ્ય. ભાવ, બુદ્ધિને મલિન કરવારૂપ પૂર્વકાળની સ્મૃતિને ગ્લાન કરતાં સ્મૃતિનો વ્ય૰

---

[1] મૂળમાં અથાર્થાર્થિતનયા પાઠ છે પણ તે સ્થળે અર્થાર્થિ તનયાઃ પાઠ લેવો ઠીક લાગ્યો છે; કારણ એવી વ્યાકરણ દોષ મટે છે.

ભાવ ઉદય થાય છે વળી આ બે ભાવોનો સંગમ જરા સમય માટે નદી જીવનને ધિક્કારરૂપ હોવાથી પ્રતીત થતા વૈરાગ્ય નામના ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. પછી તે ત્રણે ભાવોનો સંગમ, ચોમાસાની પ્રબલ નદી જેમ વેગ ધીમો પડતાં ને કાંપ ઠરી જતાં, છેલ્લે સ્વચ્છ સલિલના પ્રવાહને વહેવરાવે છે, તેમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં 'હારાં' શબ્દે ક્રમ, 'હરિભગતીમાં લીન બનવા' રૂપે ઐત્સુક્ય ને 'મૃદુગંગાતીરે' કથવા રૂપ તીર્થસ્થાન પ્રતિ રતિ નામના સ્વચ્છ, સુંદર, ત્રિવેણીના ત્રણ પ્રવાહ જેવા ભાવો વહાવી, અતિ આહ્લાદ ઉપજાવે છે. અને તે આહ્લાદમાં ઉત્તરાર્ધમાં આવેલો માધુર્યનામનો ગુણ પણ વિશેષ માધુર્ય આપે છે. આમ અતિ ચારુતર શાન્તરસનો જમાવ થય છે. ભાવોદય અને ભાવસન્ધિના અલંકારો પણ છે (શિખરિણીછંદછે. ૨૧

अम्बाशाय सदा रटन्ति पृथुकाः [1]क्षुत्क्षामकण्ठास्त्रियो
 वासोभी रहिता बहिर्व्यवहृतौ निर्यान्ति नो लज्जया ।
गेहाद्अंगणमार्जनेऽपि गृहिणी यस्येति दुर्जीवितं
 यद्यप्यस्ति तथापि नस्य विरतिर्नोदेति चित्रं गृहे ॥ ५७॥

'બાબોરે' કહીં બાળુડાં ટળવળે, દુઃખી ભૂખે કામણી,
 લજ્જાથી ફળીં વાળવાય ન જતી વસ્ત્રેહિણી કામિની;
આવું દુઃખભરિત જીવિત જીવે તો યે અરેરે અતિ,
 સંસારે વિરતિ રતિ ય ન થતી આહો! વિધિની ગતિ!! ૫૭

બ.બો—રોટલાનો ટૂકડો. કામણી—કૃશ થએલી. વિરતિ—અરુચિ બાપુ! મ્હને બ.બો આ, મ્હને તાતો! આવું કાલું કાલું બોલતાં બાળકાં અન્નનાં ધાન વિના ટળવળતાં હોય! વળી ભૂખના દુઃખે દૂબળી થએલી સ્ત્રી, શરીર ઢાંકવાને ચીંથરાં પણ ન મળવાથી શરમને લીધે ફળિયું વાળવા પણ ઘર બ્હાર નીકળી શકતી ન હોય, અને ઘરની ચાર ભીંતોજ ઓઢી ઘરમાં બેસી રહેતી હોય! તાત્પર્ય કે ઘરમાં ન ખાવા ને ન ઓઢવા. આવું અતિ દુઃખ ભરેલું જીવતર જીવનો હોય છતાં તે જનને સંસાર ઉપર લગારે

---

[1] આવા જ શબ્દ પ્રયોગ માટે જુઓ ની. શ. શ્લો. ૨૯ મો. क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि तथा वै. श. १८ मो. क्षुधाक्षामो जीर्णः

નિરસ્કાર આવતો નથી એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે. અહો! **विधिविचित्राणि विचेष्टितानि** વિધિની ગતિની પણ કાંઇ વિચિત્રતા!

આ શ્લોકમાં તો મહાકવિએ હદજ વાળી છે. ગુજરાતી આદિકવિ નરસિંહ અતિ દારિદ્ર્યનું જે ચિત્ર આપે છે, તેથી વિશેષ વિષમ ચિત્ર અહીં છે. કવિ નરસિંહ ગાય છે કે; "ઘેર બાળક સહુ દુઃખ પામે બહુ, અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે ઊણા" અહીં ઊણાં તો શું પણ તે વિનાનાંજ 'બાપો' 'બાપો' કરી ટળવળતાં બચ્ચાં ને વસ્ત્ર વિના ઘરમાંજ બેસી રહેતી સ્ત્રી દૈન્યની પરિસીમા છે. આવું નિરાશ્રીનપણું જોતાં ઉપજતી દયા, 'અરેરે' શબ્દે નિર્વેદને જન્મ આપે છે. વળી દુઃખની પરંપરા છતાં સંસાર ઉપર વિરતિ ન થવાથી 'અહો' શબ્દે વિસ્મયનો ભાવ ખુલે છે આ દૈન્ય, નિર્વેદ ને વિસ્મય શાન્તરસનું મધુર આસ્વાદન કરાવે છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૨૨

हिक्काकासभगंदरोदरमहामेदज्वरैराकुलः
श्लेष्माद्यैरपि निद्रया विरहितो मन्दानलोऽल्पाशनः[1] ।
तारुण्येऽपि विलोक्यते बहुविधो जीवो दरिद्रेश्वरो
हा कष्टं कथमीदृशं भगवतः संसारदुःसागरे ॥ ५८ ॥

મ્હોંયે લાળ ગળે, ગળે પરુ ઝરે, વ્હેતી ભુંડી નાસિકા,
ખોં ખોં ખોં કરતા, જળોદર વધ્યા, ન્હાનીવયે રોગિયા;
દેખું વ્યાકુળ રંકલોક ઉદરે નાંખ્યું ય તે પામતા,
રે રે ઈશ! ભવાબ્ધિ આમ અતિશે દુઃખેજ પૂર્યો ભલા! ૫૮

જળોદર—પેટ વધે એવો એક રોગ.

યુવય (બાળપણ કે ભરજુવાની) માંજ અનેક ભયંકર રોગવાળા, મ્હોંમાંથી ગંદીગોબરી લાળ પાડતા, ગળાનાં ગડગુંબડાંમાંથી પરુ (પાસ) ગળતા, ભૂંડાં મ્હોટાં નસકોરાંમાંથી લીંટ ને ઘોળાં પાણી ઝરાવતા, ખોં ખોં કરી દુર્ગંધીવાળા ઘોળા ને પીળા બળખા કાઢતા અને જળોદરનો રોગ થવાથી મ્હોટાં હાંડલાં જેવડાં ટોવરાં (પેટ) ફેરવતા ઘણા રંકલોકો ભિખા-

---

૧ અહીં મૂળમાં અલ્પાશનઃ પાઠ લખાએલો તે ભર્તૃહરિ ઉપર પ્રમાણે લખેલો છે. પૃ० ૪૦ વ०

રા વિગ્રહે આકુલવ્યાકુલ દેખાય છે. અરેરે તેમને પેટ પૂરવાને પૈસ કે રાબડી પણ મળતી નથી ને વખતે મળી તો વિષમરોગની વેદનાએ ઉકળી થઈ પાછી નીકળી જાય છે; જે જોતાં અમને પણ સૂગ અને કંપારી થાય છે રે પ્રભુ! રે ભલા ભગવાન્! આ સંસારસાગર હેં આવાં આવાં દુઃખો-થીજ શાં ભર્યો છે!

આ શ્લોકમાં જુગુપ્સાનો સંચારી ભાવ આવેલો છે. રોગે ગંધાતા જંતો તેનું આલંબન છે દુર્ગંધીવાળાં લાળ, લીટ, પરુ ને ખગાખા ઉદ્દીપન છે. ઉપરસ, વમન વગેરે અનુભાવો છે. વળી સહકારી ભાવનો વ્યાધિનો વ્ય. ભાવ સ્પષ્ટજ છે. આમ જાગનો જુગુપ્સાનો ભાવ. 'અરેરે' શબ્દ વિષાદને અને 'ભલા' શબ્દ ગ્લાનિને જન્મ આપે છે. આમ જુગુપ્સા, વિષાદ ને ગ્લાનિથી નિર્વેદ પેદાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૨૩.

आरभ्य गर्भवसतिं मरणावसानं
यद्यस्ति जीवितुमहेप्यनेककालम् ।
जन्तोस्तथापि न सुखं सुखविभ्रमोऽयं
यद्वालया रतिरनेकविभूतिभाजः ॥ ५९ ॥

ભાગ્યાધીને કદિક દીર્ઘજીવિત મ્હાલે,
ગર્ભેથી મૃત્યુ સુધી તોય ન સુખ ભાળે;
નારી તણી રતિ વિષે સુખ લાગતું જે,
ભ્રાન્તિ પ્રમાણ જીરહ! ભવબંધ છે તે. ૫૯

ભાગ્યાધીને- નશીબ જોગે. રતિ-પ્રીતિ, ભોગવિલાસ.
ભવ-સંસાર.

નશીબ જોગે કદાપિ લાંબુ જીવતર ભોગવે તોપણ જન્મકાળથી તે મૃત્યુ સુધી કોઇ માણસને કાંઇ સુખ મળવાનું નથી; અહીં તો દુઃખ દુઃખ ને દુઃખજ છે. વળી નારીની પ્રીતિમાં તથા વિલાસસામગ્રીમાં જે સુખ લાગે છે તે સુખ નહિ પણ અવિદ્યા જનિત ભ્રાન્તિ છે. નારીની પ્રીતિ તો સંસારના જન્મ મરણના ચક્રમાં ભમાવનાર ને દુઃખજ ઉપજાવનાર છે, એમ સમજ.

સંસારની નિસ્સારતા અત્રે આલંબન છે. નારીની રતિને મુખ્યરૂપ માનવામાં મોહનો ને મોહ નિવારણ કથનમાં મતિનો સહચારી ભાવ છે. આથી નિર્વેદ પોષાય છે. વસન્તતિલકા છંદ છે. ૨૪.

सन्त्यर्था मम सञ्चिता श्च बहुधाः पित्रादिभिः साम्प्रतं
वाणिज्यैः कृषिभिः कलाभिरपि तान्विस्तारयिष्यामि वः ।
हे पुत्रा इति भावयन्ननुदिनं संसारपाशावलीं
[1]छेत्तायं नु कथं मनोरथमयीं जीवो निरालम्बनः ॥ १० ॥

" વ્હાલા વત્સ! વિવિધ રિદ્ધિ કરી છે દાદે અને મ્હેં હવે,
ત્હારા સારૂ વિવિધ વૃદ્ધિ કરીશું વ્યાપાર ને હુન્નરે; "
એવા ઘાટ સદા ઉરે ઘડી ઘડી આધાર હીણા અરે!
ચિત્તે કલ્પિત આશ-પાશ અહહા! ક્યાંથી જીવો છેદશે! ૬૦

આશ-પાશ= આશારૂપી બંધન.

" મ્હારા વ્હાલા પુત્ર' આપણા દાદાએ અને મ્હેં આભૂષણો, મ્હોરો, વાડી, વજીફા વગેરે વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિ ભેગી કરેલી છે. વળી હવે ત્હારાસારૂ વેપાર કે અદ્ભુત હુન્નર કરીને તેની ઘણી વૃદ્ધિ કરશું. લાખ મેળવ્યા છે ને બે લાખ મેળવશું. ' આવા આવા નાશવંત વસ્તુના ઘાટ ઘડવામાં માણસો સદા મશગૂલ રહે છે. અરે રે! સત્ય વસ્તુના આધાર વિનાના બિચારા તે જીવો સ્વકલ્પિત મિથ્યા આશાબંધનો ક્યાંથી છેદી શકશે! સંસારના બંધન માંથી ક્યારે મુક્ત થશે?! નહિજ થાય. મિથ્યા વસ્તુના અભિલાષીને મોક્ષ કદિ મળવાનો નથી એ ભાવ છે.

પૂર્વાર્ધમાં જીવના મોહનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. આથી ઉપજતો દયાનો ભાવ ત્રીજા પદના ' અરે ' શબ્દે જણાય છે. છેલ્લા ચરણમાં વિષાદ ને વિતર્કના ભાવો પણ ભૂલેલા છે. આમ શમ પુષ્ટ થાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૨૫.

1 મૂળમાં તે પાઠ છે, તે કરતાં આ પાઠ વધારે સારો લાગે છે.

माता मृता जनपितापि जगाम दीर्घं
लोकान्तरं तत्र कलत्रसुतादयोऽपि ।
भ्रातस्तथापि न जहासि मृषाभिमानं
दुःखात्मके वपुषि [1]मूत्रकुदर्पकूपे ॥ ६१ ॥

માતા મુઆં, વળી પિતા પણ સદ્ય ચાલ્યા,
લોકાન્તરે જઇ પડ્યાં પ્રિય પુત્ર બાલા;
હે ભ્રાત! દુઃખમય મૂત્રભર્યા વપુનું,
મિથ્યાભિમાન તદપિ કયમ ના તજે તું. ૬૧

લોકાન્તરે-અન્યલોકમાં તદપિ-તોપણ.

માતા મરી ગઇ, તાત ગોત્ર જોતાંમાં ગયા ને વ્હાલાં પુત્ર પુત્રીઓ પણ ગયાં કે નજરે કોણ જાણે ક્યાં જઇ પડ્યાં. આટલું બધું થયું તેમ છતાં હે ભાઇ! દુઃખે ભરેલા અને દુર્ગંધીવાળાં મળ, મૂત્ર, માંસ મજ્જા, અસ્થિ ને ચામડીથી બનાવેલા આ નાશવન્ત શરીરની ત્હારાથી કેમ મમતા છોડાતી નથી? મમતાનો હેતુ ન છતાં પણ તું નશ્વર દેહમાં મમતા રાખે છે એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે.

પ્રથમ પદમાં પ્રિયવસ્તુની નશ્વરતા આલંબન છે. તેથી ઉપજેલો નિરાશાનો વ્ય. ભાવ 'સદ્ય ચાલ્યા' ના દીર્ઘોચ્ચારણમાં ભાસે છે. બીજા પદમાં 'પ્રિય પુત્ર બાલા' ના દીર્ઘોચ્ચારણથી દૈન્યનો ભાવ જાગ્રત થાય છે. શ્રોતાના આવા અસહ્ય દુઃખોથી તેપર થતી દયામય રતિ 'હે ભ્રાત' એ કોમળ શબ્દે સૂચે છે. 'મૂત્રભર્યા' કહેવામાં જુગુપ્સાનો વ્ય. ભાવ છે. આ બધા ભાવે ઉદ્ભવતો ગ્લાનિ સંમિશ્ર નિર્વેદ ચોથા પદમાં પૂછેલા પ્રશ્નમાં પ્રતીત થાય છે. આવા અન્ય સહકારી ભાવોથી પોતાનો અને સર્વને પોતામાં મેળવી લેતો સ્વસંવેદ્ય અખંડ સ્વરૂપી શાન્તરસ આસ્વાદન કરાય છે. વસંતતિલકા છંદ છે. ૨૬.

---

[1] मूत्रपुरीषकूपे પાઠ હોય તો અર્થસંગતિ સારી થાય.

कामव्याघ्रे कुमतिफणिनि स्वान्तदुर्वारनीडे
मायाविद्री विहरणरते लोभभल्लूकभीमे ।
जन्मारण्ये न भवति रतिः सज्जनानां कदाचित्
तत्त्वज्ञानां विमलमतिना [illegible] ॥ ९७ ॥

જન્મારણ્યે રતિ ધરી નથી સજ્જન જ્ઞાનિયોની,
[illegible] કુમતી [illegible] ભમન્તી;
સ્થાન સ્થાને વિષયવિષના [illegible] વ્યાપ્યા,
[illegible] ચિત્તવૃત્તમાં મુખ્ય લોભ રીંછ. ૧૨

[illegible]—[illegible] ચિત્રવૃત્ત—મનરૂપી [illegible]

[illegible] પ્રાપ્તિ [illegible] નથી [illegible] બને છે. [illegible]

[illegible] છે. [illegible]

[illegible]
[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

यत्तत्कण्ठगतो विवेकरहितास्तीर्थार्थिनो दुःखिता

यान्त्यद्रीनटन्ति जलधौ मज्जन्ति दुःखाकरे ॥ ६३ ॥

પાસેના નિજના પ્રસિદ્ધ નવલાજ્ઞાનામૃતેથી ભર્યા

મુનિસેવિત સેવ્ય માનસસરે મુર્ખ દ્વિજો ન્હાય ના

આહા દુઃખ! વિવેક હીન જીવડા તે અન્યતીર્થો ચહે

દુઃખી થૈ વગડે ભમે દુખભર્યા કે સાગરે જૈ શમે.

માનસસર—મનરૂપી સરોવર કે માનસરોવર.

મૂર્ખ દ્વિજો પોતાના, પાસે રહેલા, મહાવિખ્યાત, નવીનજ્ઞાનરૂપી અમૃતથી ભરેલા ને વસિષ્ઠાદિ મુનિઓથી પણ સેવાયલા પૂજ્ય માનસસરે (મનરૂપી સરોવરે કે માનસરોવરે) ન્હાતા નથી; પરંતુ વિચારવિનાના તે પામરજીવો અન્યતીર્થોની અભિલાષા કરી દુઃખી થઇ વગડામાં ભમે છે અને પછી દુઃખભરેલા સંસારરૂપી સાગરમાં જઇને બૂડે છે. અહો! કેવો દુઃખનો વિષય છે? શાન્તચિત્તે ધ્યાનનિમગ્ન ન થતાં બંધકારી કર્મમાર્ગમાં પડવું એ મ્હોટી મુર્ખાઇ છે એ ભાવ.

સંસારની દુઃખમયતા અત્રે આલંબન છે. આત્મચિંતન, જ્ઞાનામૃત વગેરે ઉદ્દીપનો છે. આત્મચિંતન ન કરતાં ભ્રમણભ્રમ વ્હોરનારા જનને નિહાળી થતી ગ્લાનિ, દૈન્ય વગેરે શમને પોષનારા ભાવો છે. 'માનસસર' શબ્દ દ્વિઅર્થી હોતાં શ્લેષાલંકાર છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત છે. ૨૮.

त्वत्साक्षिकं सकलमेतदवोचमित्थं

भ्रातर्विचार्य भवता करणीयमिष्टम् ।

येनेदृशं न भविता भवतोऽपि कष्टं

शोकाकुलस्य भवसागरमग्नमूर्तेः ॥ ६४ ॥

સર્વસ્થળે જગહુળે તું જ નિર્વિકારી.

સૌ ઇષ્ટકાર્ય કરજે પ્રિય! તું વિચારી;

આવું અસહ્ય દુખ થાય ન તેથી ક્યારે,

સંસારસાગર દુખાકુળ બન્યુ ત્યારે; ૬૪

ઇષ્ટ-ઇચ્છેલું. દુખાકુળ-દુઃખે ગભરાયેલા.

क्रियात्मानः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया आत्मपरता-ऽनयात्मा संस्क्रियते ॥ ब्रह्मभावश्च मोक्षः तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रतिक्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्यानुप्रवेश इह नोपपद्यते ।

જેમ ધમવાની ક્રિયાએ શુદ્ધ કરેલા અગ્નિમાં તેજસ્વીપણાનો ધર્મ થાય છે તેમ આત્મામાં પણ કર્મથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે ક્રિયાનું આશ્રયસ્થાન આત્મા કહી શકાતો નથી. કારણ ક્રિયા જેને આશ્રયે રહે છે તેને વિકાર પમાડ્યા વિના ક્રિયાનું ક્રિયારૂપત્વ થતું નથી, માટે જો આત્મા, ક્રિયાથી વિકારી થાય તો તેનું અનિત્યત્વ થાય ને "આ આત્મા અવિકારી છે." એ શ્રુતિવાક્યને બાધ આવે, માટે આત્માને આ-શ્રિત એવી ક્રિયાજ સંભવતી નથી. બ્રહ્મભાવજ મોક્ષ છે, તેથી "મોક્ષ સંસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. આથી મોક્ષમાં ક્રિયાનો પ્રવેશ થવાનું દ્વાર દેખાડવા કોઈ શક્તિમાન નથી માટે (મોક્ષ મેળવવામાં) કેવળ જ્ઞાનવિના ક્રિયાના ગંધમાત્રનો પણ સંભવ નથી.] આ મતને અનુસરતો અર્થજ મહાકવિને ઇષ્ટ હોવાથી તેમણે ઉક્ત શ્લોકમાં કર્મની યોગ્યાયોગ્યતા (કર્તવ્યતા) વિચારવાનું લખેલું છે. અને તે માટે સંપાદક લખે છે તેમ इदं करणीयं નો અર્થ 'તું પોતાને જાણ' એ ઇષ્ટ છે.

બીજાપદમાં વિચારીને કર્તવ્ય કરવારૂપ ધૈર્યનામના અનુભાવથી, વેદવચન પ્રમાણે કરેલા નિશ્ચયે મતિ નામના વ્ય. ભાવથી, સંસાર સાગરમાં ડુબતા જનની અક્ષમતાના દર્શને પ્રકટતા તે શ્લોકાંતમાં દીર્ઘસ્વરે પ્રતીત થતા દૈન્યથી અને પરબ્રહ્મચિંતને આશ્યાથી જામતા રતિભાવથી આ શ્લોકમાં શમ પોષાય છે. વસંતતિલકા છંદ છે. ૨૯.

यत्नीत्यर्थमनेकधाऽऽलभि[1] मया कष्टेन वस्तु प्रियं
स्तस्याशाकवलीकृतेन चीकलीभावं स्थानेन मे ।

---

૧ મૂળમાં अनेकधागमि પાઠ છે.

तत्सर्वं त्रिलयं निनाय भगवान् यो लीलया निर्जरो
मां हित्वा जरयाकुलीकृततनुं कालाय तस्मै [1]नमः ॥६५॥

કામેકામ અનેક કષ્ટ સહીને સંતોષ અર્થે અરે !
વ્હાલી વસ્તુ હું વ્યાકુળો બનીબની સંપાદતો જે અરે !
તે સર્વે મુજને જરાકુળ કરી જોઈ લીલામાં હર્યું,
તે તે નિર્જર મસ્ત કાળ ! તુજને હાહા નમું, હા નમું. ૬૫

સંપાદનો-મેળવનો. જરાકુળ-વૃદ્ધાવસ્થાથી બેબાકુલ. લીલા-જોતજોતાં. નિર્જર-વૃદ્ધાવસ્થા રહિત.

આમાં કાળની પ્રબળતા વર્ણી છે. જેકે, વિષયવાસનાની પરવશતામાં વ્યાકુળ બનીને જે સંતુષ્ટતા વાસ્તે મ્હને રૂચતી સ્ત્રીઓ, સુત, સંપત્તિ વગેરે વસ્તુઓ મેળવી હતી, અરે ! અનેક કષ્ટ સહીને સ્થળે સ્થળે સંપાદન કરી હતી, પરંતુ મ્હને વૃદ્ધાવસ્થાના અનંત દુઃખે બેબાકુળો અને મને દુઃખનો દશા બનાવી જોઈ જોતજોતામાં સર્વે વસ્તુનો નાશ કર્યો એવા હે મદમસ્ત અજર અમર કાળ! હા યમરાજ! તને તો વારંવાર નમન કરૂં છું.

અત્રે નિર્વેદનો વ્ય. ભાવ પરિપોષિત થયેલો છે, વ્હાલીવસ્તુનો નાશ તેનું આલંબન છે ને મેળવવા પોતે સહન કરેલાં કષ્ટો, પોતે ધરેલી વ્યાકુળતા અને તેમ છતા થયેલી તે બધાની નિરર્થકતા ઉદ્દીપન છે, આમ પોતાના નિર્વેદને પહેલાપદમાં પ્રવર્તેલો સ્મૃતિભાવ, સહકારી બનેછે, જરાકુળ કરવાની ક્રિયાએ ઉપજતો દૈન્યનો ભાવ નમનકરવા રૂપ અનુભાવે પ્રતીત થાયછે. તે દૈન્ય તથા 'હા નમું' શબ્દની પુનરુક્તિથી પ્રકટ થતો વિષાદ પણ આ સ્મૃતિભાવ સાથે ગંઠાઈ નિર્વેદને પુષ્ટ બનાવેછે ને શુદ્ધસ્વચ્છ શાન્તરસ જમાવેછે. શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત છે. ૩૨

१ સરખાવો પાછળનો ૬૬ મો તથા વૈ. શ. નો આ શ્લોક. भाग्यः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत्पार्श्वे तस्य च सापि राजपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः। उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः

आयुर्वेदविदो रसायनवतो पथ्याशिनो यत्नतो
 वैद्यानामपि रोगजन्य' वपुषो यन्नर्दनो दृश्यते।
दुःखोत्कवलीकृतत्रिभुवनो लीलाविहारस्थितः
 सर्वोपायविनाशनैकचतुरः कालाय तस्मै नमः ॥६६॥

પાળે પથ્ય પ્રયત્નથી રસ સદા સેવંત ધન્વન્તરી,
 આયુર્વેદવિદાય રોગી બનીને જાયે અરેરે મરી:
ઓહો ભીષણકાળ! આ ત્રિભુવનો છે તાહરો કોળિયો!
 સ્હેજે સર્વઉપાય લોપ કરતા તુંને નમો રે નમો!! ૬૬

પથ્ય—હિતકારી ખાનપાન. રસ—પારો, ઔષધનું સત્વ.
આયુર્વેદવિદ—વૈદ્યશાસ્ત્ર જાણનારા.

પ્રયત્ને હિતકારી ખાનપાન લેનારા, રસનું સદા સેવન કરનારા ને વૈદ્યશાસ્ત્રમાં સાંગોપાંગ નિપુણ, ધન્વન્તરી જેવાને શરીરે પણ, રોગનો જન્મ થયા છે ને તે પણ મરી જાય છે. પોતાની દાઢમાં ત્રૈલોક્યના મનુષ્યોના [illegible] વિશ્રામ કરનારા ને ત્રણે ભુવનોને એક કોળિયા પ્રમાણે [illegible] કરનારા હે મહાભીષણ યમરાજ! તમને તો સદા નમોનમો!!

પૂર્વશ્લોક કરતા આમાં [illegible] છે. નિત્ય [illegible] રહેનારા તથા ધન્વન્તરી જેવાના મૃત્યુથી ઉપજેલો નિર્વેદ 'અરેરે' શબ્દે સ્પષ્ટ છે. પ્રમત્ત કાળની 'ઓહો' શબ્દે સ્પષ્ટ થતી [illegible] ને તે નમન [illegible] અનુસાર પૂર્ણ [illegible] નિર્વેદ અને દૈન્યે શમ પોષાય છે. મ.કુ. [illegible] ૬૬.

"दृष्टं मायः विकल्पमयमिदं [illegible] विश्वं
 [illegible] रसायनकारम् ।

૧ [illegible] છે તેને સ્થાને ઉપર પ્રમાણે [illegible] છે. [illegible]

૨ [illegible] છે, પણ તે [illegible] ટીકાથી [illegible] "[illegible] उत्पद्यते" [illegible] "[illegible]" [illegible] અને તેની [illegible]"

अस्मास्स्वेकः शृणु मुनिरिपोर्ध्याननीयूषपानं
त्यक्त्वा नान्यत्किमपि भवने दृश्यते शान्तिहेतुः ॥६७॥

હા હા કષ્ટ ! નિરદય પણે ડંશિયું કાળસર્પે,
એવા [illegible] જગ બધું મુનિ ! ઉગરે શે ઉપાએ ?
હાં હાં આરો પરમેશ્વરનું ધ્યાન સુધા પીધાથી,
બીજીરીતે નહિ જ બનશે શાસ્ત્ર બોલે પુકારી. ૬૭
મંદાક્રાન્તા—વૃત્ત.

પૂર્વાર્ધમાં પ્રશ્ન ને ઉત્તરાર્ધમાં તેનો ઉત્તર છે. હે મુનિ! કાળરૂપી સર્પે [illegible] આ બધું જગત [illegible] છે. જેથી આ જગત્ મત્યુકાળની [illegible] [illegible] છે. [illegible] ઉપાયે ઉગરશે! હાં હાં હવે સમાધાન છે કે [illegible] ધ્યાન [illegible] આરો છે. અન્યઉપાયે બચવાનું નથી એમ શાસ્ત્ર [illegible] ને બોધે છે.

[illegible] 'હા હા કષ્ટ' શબ્દે [illegible] જગતને [illegible] જોતાં દયાનો ભાવ [illegible] પ્રવર્તક છે [illegible] 'મુનિ' શબ્દનો દીર્ઘ અંલકાર [illegible] સવારૂપ હૈન્ય અને ઉત્તરના [illegible] એ ચારે ભાવસંધિના [illegible] ઉત્સાહમાં [illegible] "હાં હાં આરો" [illegible] તે, વિતર્ક, ચિંતા, હૈન્ય ને [illegible] 'પરમેશ્વરનું ધ્યાનસુધા [illegible]' [illegible] આનંદ [illegible] આસ્વાદન કરાવે છે.
[illegible]

कश्चित्क्रन्दति [illegible] [illegible] हा
[illegible] [illegible] [illegible] हा हा [illegible] ।
कश्चित्[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥६८॥

વ્હાલીડા મુજ પુત્ર! તું કહીં ગયો એવા વિલાપો કરે,
કાળે ફરકરે હણેલ સુતને નિહાળી કોઇ અરે;
થૈથૈકાર મચાવી નૃત્ય કરતા વારાંગના સંગ કો,
રે રે ચિત્રવિચિત્ર સંસૃતિ સુખે દુઃખે ઝૂલાવે અહો! ૬૮

વારાંગના—નાચનારી સ્ત્રી. સંસૃતિ—સંસાર

'હા મ્હારા વહાલા પુત્રા તું શું લોકાન્તરમાંજ જઇ વસ્યો! ત્હારાં માબાપોને નિરાધાર કરી સ્વર્ગમાંજ સીધાવ્યો! બાપુ! વ્હાલા! એકવાર તો ઉત્તર આપ'' આવા આવા વિલાપો કરી કોઇસ્થળે કોઇજનો, યમે ફરકરે ભેદેલા, પોતાના વ્હાલામાં વ્હાલા એકના એક પુત્રના શબને નિહાળી શીર કૂટતા ને રડી રડી આંખમાંથી રુધિર ઝરાવતા જોવામાં આવે છે; તો બીજે સ્થળે કોઇકો, વિવિધવસ્ત્રો સજી ફુદડી ફરતી ને ઝાંઝરના ઝણુકાર કરતી વારાંગનાના સંગમાં થૈથૈકાર મચાવી આનંદિત થતા જોવામાં આવે છે. અહો! કેવું આશ્ચર્ય છે!! કેવો ચિત્રવિચિત્ર સંસાર છે!! તે અમને ક્ષણવાર સુખમાં ને ક્ષણવાર દુઃખમાં ઝૂલાવે છે.

આ શ્લોકની ખૂબી ઓરજ છે. પૂર્વાર્ધમાં કરુણરસ છે. 'વ્હાલા વત્સ' ના મૃત્યુથી વ્યાપેલો શોક સ્થાયીભાવ છે. પુત્ર તેનું આલંબન, ને વિલાપાદિ અનુભાવો છે. 'કહીં ગયો' શબ્દે મોહ ને 'વ્હાલીડા' ઉચ્ચારતાં ફાટી જતા સ્વરે વ્યાપી જતો વિષાદ સહકારી ભાવો છે; ને તે કરુણરસ જમાવે છે. ઉત્તરાર્ધમાં તેના વિરોધી શૃંગારરસનો રસાભાસ છે. નાયક ને નાયિકા તેનાં આલંબન છે. તેમનું સંગે રહેવું ઉદ્દીપન છે. નૃત્યવિલાસાદિ અનુભાવે પ્રકટ થતો હર્ષનો વ્ય. ભાવ તેમના રતિ સ્થાયીભાવને પોષી શૃંગારનો રસાભાસ ઉપજાવે છે. પણ પ્રથમ વિરોધી કરુણ તેનું શમન કરી ઉત્સાપદમાં વિષાદ ને વિતર્કના ભાવો સ્ફુરાવે છે. આથી શમ પોષાય છે, ને સુંદર શાન્તરસ જામે છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૩૩.

सा रोगिणी यदि भवेदपना विवर्णा
बालामिषा शशिमुखी रसिकस्य पुंसः।

शल्यायते हृदि तथा मरणं कृशांगा-
यत्तस्य सा [1]विगतनिद्रसरोरुहाक्षी ॥ ६९ ॥

વામા ય વિધુમુખી રોગી વિવર્ણ થાતાં,
સૌંદર્ય હીન બની સ્નેહીયને ન રૂચે;[2]
હા! તોય મૂઢમનમાં મરણાન્ત સુધી,
શલ્યો સમી છ દુખદાયીય સુંદરાક્ષી. ૬૯

વામા—સ્ત્રી. વિવર્ણ—ફીકી, રૂપ વિનાની. શલ્યો—બાણો.

ચંદ્રવદની સ્ત્રી પણ રોગી ને રૂપરહિત થાય છે ત્યારે તેના રસિક (સ્નેહી) ને પણ ગમતી નથી. પરંતુ હા! અફસોસ છે કે સુંદર લોચની સ્ત્રી પણ તેમા આસકત થયેલાના મૂઢમનમાં મરણ કાલ પર્યંત બાણ ખૂચ્યાં હોય એવી મહા દુઃખદાયી થાય છે. તાત્પર્ય કે રૂપવંતી સ્ત્રી પણ તેના રસિકને સદાકાળ દુઃખદાયી છે ને નારીની પ્રીતિમાં સુખ છે જ નહિ.

માયિક વિષય સ્ત્રીની નિઃસારતા આમાં આલંબન છે. સ્ત્રીની સૌંદર્ય હીનતાથી અરૂચિ ઉત્પન્ન થયા છતાં તેમા આસકત થવારૂપ ચિત્તની મૂઢતાથી મોહ નામે વ્ય. ભાવ સ્પષ્ટ છે. શલ્ય જેવું દુઃખદાયી પણું અમર્ષ નામના ભાવને વ્યકત કરે છે. વળી 'હા' શબ્દમાં વિષાદનું સૂચન છે. આ સર્વે ભાવો સહકારી હોઇ શાન્તરસ જામે છે. વસંતતિલકા છંદ છે. ૩૪.

---

૧ સંપાદક अशशिमुखी ને अविगतनिद्रसरोरुहाक्षी પદો કાઢી આમ અર્થ કરે છે "ને બાલા પ્રિયા જ્યારે રોગવાળી કે ફીકી થાય છે ત્યારે अशशिमुखी (ચંદ્ર જેવા વદન વિનાની) થવાથી તેના રસિકને રૂચતી નથી. તોપણ अविगतनिद्रसरोरुहाक्षी (પ્રફુલ્લ કમળ જેવા લોચન વિનાની) ને સ્ત્રી મૂઢોના મનમાં મરણાન્તસુધી શલ્ય સરખું દુઃખ દે છે. આ અન્ય અર્થ દર્શાવવા બાલાન્તરમાં 'ય' નો પ્રયોગ છે. ઉપરના શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં 'ય' નો અર્થ 'પણ' લેવો ને આ અર્થ કરતાં 'ય' ને સ્થળે 'અ' સમજી 'અવિધુમુખી' અને 'અસુંદરાક્ષી' વાંચવું.

૨ આ સ્થળે બાલાન્તરમાં 'રૂચે ન સ્નેહી જનને કરી ને કુરૂપા' એવો પાઠ છે ? તો ઠીક લાગે [illegible]

निष्कण्टकेऽपि न सुखं वसुधाधिपत्ये
कस्यापि राजतिलकस्य यतोऽद्य देवः ।
विश्वेश्वरो भुजगराजविभूतिभूषो
हित्वा तपस्यति चिरं सकलां विभूतिः ॥ ७० ॥

નિષ્કંટકી પદવી પૃથ્વી પતિની જામે,
રાજાધિરાજ પણ કોઈ નસુખ પામે;
તેથી વને વસી તપે વિભૂતિ સજીને,
દેવાધિ દેવ હર સર્વ ભૂતિ તજીને. ૬૭

નિષ્કંટકી—શત્રુરહિત. જામે—દ્રઢપણે પામે. વિભૂતિ—ભસ્મ. ભૂતિ—છત્ર, ચામર વગેરે ઐશ્વર્ય. હર—શંકર.

કોઇપણ શત્રુવિનાની ને મોટામાં મોટી પૃથ્વીની પદવી મળે તોપણ કોઈ રાજાધિરાજને સુખ મળ્યું નથી. વૈભવો વધવાંસાથે ને સંબંધી ચિંતાઓ ને દુઃખો વધતાંજ જાય છે. એટલા માટેજ સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ શંકર ભગવાન્ પણ સર્વ વૈભવો તજી, શરીરે ભસ્મ અને સર્પો ધારણ કરી વનમાં વસે છે ને તપ તપે છે. અર્થાત્ શંકર ભગવાનની પણ આવી દશા છે તો પામર મનુષ્યોની તો શી દશા હોય?

અહીં નિર્વેદની પ્રીતિ છે. વિષયની દુઃખમયતા આલંબન છે, રાજાધિરાજ તથા શંકરને દુઃખ ભોગવવું ઉદ્દીપન છે, અને વૈભવ ત્યજવા ને વિભૂતિ સજવા રૂપ અનુભાવ છે. 'સર્વ ભૂતિ તજી' 'વિભૂતિ' સજવામાં વિરોધ આભાસ અલંકાર છે પણ શ્લેષથી વિરોધનું શમન થાયછે. વસંતતિલકા છંદ છે. ૩૫.

कदाचित्कष्टेन द्रविणमधमाराधनवशा-
न्मया लब्धं स्तोकं निहितमवनौ तस्करभयात् ।
ततो [1]नैजे कश्चित्क्वचिदपि महाद्रिर्निगृहे
[2]नयत्कष्टोऽनर्थो न भवति यदा सर्वं विपदम् ॥७१॥

---

1 મૂળમાં નિજ પાઠ છે પણ તેનો કંઇ અર્થ બનતો નથી, માટે નૈજે વાંચ્યુ છે.

2 મારામતે [illegible] આ [illegible] 'ધનવ્યાપારથી' [illegible] થતું [illegible]'

પરાણે પામ્યો હું અધમજન આરાધન કરી,
કહે કે તે દાટ્યું ધરતીમહીં ભીતિ મન ધરી;
અરે સર્વે ખોયું ઉંદર હરિગ્યો' કો બીલદરે!
ભલે સાંચ્યો તોયે કરમ પલટ્યે કાંઇ ન મળે!! ૭૧

બીલદરે — મોટા ઉંદરના દરમાં.

નીચરૂપણ જનોને રંજન કરી હું મહામહેનતને થોડું ધન પામેલો, પરંતુ તે જ્હેં ચારને હાકેમના ભયે ધરતીમા દાટેલું; પણ અરેરે! ત્યાંથી કોઇ ઉંદર કોઇ જબરજસ્ત ઘુંસના દરમા કોણ જાણે ક્યાં લઇ ગયો ને હું છેક નિર્ધન રહ્યો. અરે! નસીબની ગતિ ન્યારી છે. જો તમારું નસીબ પલટ્યું તો ભલે ને સાચવો પણ તમારી પાસે પૂરી ભલામે રહેવાની નથી એ ભાવ છે.

દ્રવ્યનું નાશવંત પણું અહીં આલંબન છે. પ્રથમપદમાં શ્રમનો ભાવ સમજે છે. ને દ્રવ્ય નાશે ઉપજેલા ને 'અરે' શબ્દે પ્રકટતા શોક નામના અનુભવે પોષી નિર્વેદનામના વ્ય. ભાવને પોષાવે છે. વળી એ નિર્વેદ પ્રારબ્ધની પ્રબળતારૂપ મતિનામના વ્ય. ભાવનો ઉદય કરેછે. આમ આ ભિન્નભિન્ન ભાવોનાં મિશ્રણો શાન્તરસ પોષવામાં મદગામી થાયછે. ચોથા પદમાં આવેલ ને અર્થાન્તરન્યાસ નામના અલંકારે છે નિઃસંદિગ્ધિત છે. ૩૬.

स्वयं मौक्तिका शाला वधू मुग्धाः सदाप भविता
कृतज्ञानां पोषा गुणनिधिभिरासंधिमानरः ।
इति पश्चात्ताप प्रबलहृदयानीतविधुरे
शिरस्यस्मात्स्मान्तरति निगलो येन भवति ॥ ७२ ॥

પતિ સ્વપતિનો અનીશ વધુ સપાદન કરી,
મહીં નૈત્રે ઘના અનીશ મુગ્ધને ગુણી કરી;
અતિ એવી આક્રમિત જનના મસ્તક પરે,
અરેરે એવિતું પ્રમાદદુઃખ ભુંભુવાળું પડે. ૭૨

હું સ્વપતિનો પત્ની અનીશ, વધુ સંપાદન કરીશ, મંડપમાંથી મેળવ્યું કરીશ, ને માંહે સુખ કરી દઈશ અનીશ. આવી અનેક આશાએ ભરેલા

બિચારા મનુષ્યના મસ્તક ઉપર અચુચિંતવ્યું મૃત્યુનું મહાદુઃખ આવી પડેછે ને આશાઓ હતી નહતી થઇ જાયછે।

આમાં માનવદેહની ક્ષણભંગુરતા આલંબન છે. પ્રથમના બે ચરણોમાં વિનોદનો અને 'અરેરે' શબ્દમાં દૈન્યનો વ્ય. ભાવ છે આશા ને ઉત્સાહનો ભંગ થવો ને તેથી નિરપાય હોવું એથી વિષાદ પ્રકટેછે. આ સર્વસામગ્રી શાન્તરસ જામેછે. શિખરિણીછંદ છે. ૭૭.

भानुर्व्योमतलप्रदक्षिणगतिः क्रीडारतिः सर्वदा
चन्द्रोऽप्येष कलानिधिः कवलितः स्वर्भानुना दुःखितः
ह्रासं गच्छति वर्धते च सततं गीर्वाणविश्रामभू-
स्तत्स्थानं खलु यत्र नास्त्यपहतिः क्लेशस्य संसारिणाम् ॥७३॥

વ્યોમે વર્તુળ ભાનુ લૈ' ભટકતો ક્રીડા કળાનો નિધિ,
રોહીણીપતિ રાહુગ્રસ્ત બનતો તે સર્વ દેખું દુઃખી;
સુરોનું શુભ સ્વર્ગ તેય લય ને ઉદ્દેમહીં ઝૂલતું,
લેશે ક્લેશ ન થાય રાગીજનને તે સ્થાન કો ના દીઠું. ૭૩

વર્તુળ—કુંડાળું. ભાનુ—સૂર્ય. રોહીણીપતિ—ચંદ્ર. રાગી—આસક્ત.

સૂર્ય ગગનમાં વર્તુળાકારે ભટકતો જણાયછે ક્રીડા ને કળાનો ભંડાર (ક્રીડાસક્ત અને કળાવાન) ચંદ્ર પણ રાહુથી ગ્રહાય છે.!! વળી દેવોની આલ્હાદભૂમિકા સુંદર સ્વર્ગ પણ લય ને ઉદયની દશામાં ઝુલે છે. અરે તે પણ નાશવંત ને દુઃખી છે !! અહો દૈવ! જરાપણ ક્લેશ ન થાય એવું સ્થાન કોઇ વાસનાવાળા માણસને માટે તો મેં દીઠું નથી. વાસના છે ત્યાં સુધીતો ચિરકાળ અવિનાશી સ્થાન મળવાનું નથી એ ભાવ છે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવાને પણ દુઃખી સ્થિતિમાં દેખતાં ઉપજતી દયા વિષાદ ભાવને પ્રકટાવે છે (क्षीणे पुण्ये मृत्युलोके विशन्ति એ સ્મૃતિ વાક્યે) દેવોની આલ્હાદભૂમિ સ્વર્ગપણ નાશવંત જણાતાં વિરમયનો ભાવ ઉપજે છે ને તે વિષાદને પોષે છે. છેલ્લે પોષાયેલો વિષાદ 'જ્યાંસુધી રાગ ત્યાંસુધી બંધ મોક્ષ' એ સત્યને સ્ફુરાવેછે, ને તેથી મતિનામનો ભાવ જાગ્રત્ થાયછે. આવો-દય ને આતિશયના અલંકારો પણ છે. મૂળમાં भानु અને मूर्त નાયક નાયિકા-

[illegible] અલંકાર છે [illegible] છે. ૭૮.

भूमण्डलं लयमुपैति भवान्तकाले

लब्धात्मकं पुनरपि प्रलयं प्रयाति ।

आवर्तने सकलमेतदनंतवारं

ब्रह्मादिभिः [illegible] न [illegible] जनानाम् ॥ ७४ ॥

બ્રહ્માંડમંડલ આહા! લય થાય ત્યારે,

પામી સ્થિતિ વળી પુનઃ પ્રલયે વિરામે;

તે વારવાર! અહહા શું કહું નિહાળું?

બ્રહ્માંડ આજ 'જગમાં જન ક્યાં ગુમાણું'!! ૭૯

[illegible]—[illegible]. [illegible]—[illegible]

[illegible]

[illegible]

अहो [illegible]

[illegible] मनः ।

[illegible]

पिशाचस्मर्यैव स्थिरतरनिरसारेऽपि सततः
न जाने केनास्य प्रतिकृतिरनार्यस्य भविता॥ ७९॥

અહો ! વારંવારે શ્રુતિશ્રવણ દીધું ગુરુમુખે,
વિષયોમાં નિષેધીવચન ચિન્તું તોય ચિત્તે;
અનર્થો અર્થે હા ! અતિ રતિ કરી દુષ્ટ વળગે,
ન જાણું શી રીતે ચિત મુજ પિશાચત્વ તજશે! ૭૯

શ્રુતિશ્રવણ—વેદવાક્યો સાંભળવાપણું. નિષેધીવચન—ના પાડનારાં વચન.
અર્થે—કર્મે, કાર્યે પિશાચત્વ—અવગણીપણું.

અહો! અત્યંત ખેદનો વિષય છે કે, શ્રીગુરુના મુખથી વેદાન્તવાક્યોનું વારંવાર શ્રવણ કર્યું, વળી નિષેધી વચનો (अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यं. પૈસો અનર્થ કરનારો છે એમ સમજ; સત્ય કહું છું કે, તેથી જરાપણ સુખ નથી આવાં આવાં વચનો) વારંવાર વિષયોમાં તો પણ આ ચિત્તે એને એ સાંસારિક વિષયોનું ચિંતવન કરી અનર્થ કરનારા દ્રવ્યમાં અતિશય પ્રીતિ કરીને વળગે છે હા પ્રભુ! હવે સમજાતું નથી કે, આ મારૂં ચિત્ત હવે શી રીતે પિશાચપણું છોડશે! આ દુષ્ટ મન પિશાચ હવે શા ઉપાયે અંકુશમાં આવશે!

વિષયોને ચિત્તથી તજવાની ઇચ્છા છતાં પણ ચિત્ત વશ ન થવાથી કાયર થયેલા મુમુક્ષુની આ ઉક્તિ છે 'અહો વારંવારે' શબ્દે શ્રમનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. છતાં ચિત્ત નિરોધ ન થવાથી કાયર થતાં પ્રકટતી ગ્લાનિ 'હા' અવ્યયે વ્યક્ત થાય છે. આથી ચિત્તપ્રતિ ઉપજતો ભાવ 'દુષ્ટ' વિશેષણે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. આવા ભાવોના તરંગોમાં ગળકાં ખાતા ને મુંઝાતા દીન સાધકના દીનહૃદયમાંથી ચિન્તામિશ્રિત દૈન્યનો ભાવ 'ન જાણું શી રીતે' શબ્દે આવિર્ભાવ પામેલો છે. આવા વિવિધભાવોના સહગામીપણાથી શમનો સ્થાયી-

---

૧ સરખાવો નિચેનો સાહિત્યનો શ્લોક—
उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता।
तदपि न हा विधुवदना मानसमदनाद्बहिर्याति॥

स्यमीमांसा भवति " " एतमेवानन्दमयात्मानमुपसंक्रामति " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन " इति । " "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् " इति च । श्रुत्यन्तरे च " विज्ञानमानन्दं ब्रह्म " इति ब्रह्मण्येव आनन्दशब्दो दृष्टः । एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासात् आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते

અર્થ:—પરમાત્મા સંબંધે આનંદ શબ્દનો બહુવાર અભ્યાસ છે. આનન્દમયને સ્તવીને ' એ રસ છે ' એમ તેનું રસપણું કહીને કહેછે કે " રસને મેળવીને આ આનન્દી થાય છે ને આ આકાશ (બ્રહ્મ) આનંદ ન હોત તો કોણ જીવી શકત ! આજ આનંદ આપેછે. તેજ આનન્દની મીમાંસા થાયછે. એજ આનંદમય આત્મા પાસે જાયછે." બ્રહ્માનંદ જાણનાર કશાથી બ્હીતો નથી" "આનંદ બ્રહ્મછે એમ જાણ્યું." અન્યશ્રુતિયોમાં પણ "વિજ્ઞાન આનંદ બ્રહ્મ." એમ બ્રહ્મ પરત્વેજ આનન્દ શબ્દદીઠોછે. આ રીતે આનન્દ શબ્દનું બ્રહ્મ પરત્વે અનેકવાર કથન છે. તેથી આનંદમય આત્મા તે બ્રહ્મ એમ સમજાય છે. 'પ્રિયતમપિતા' આમાં 'પ્રિયતમ' શબ્દપણ આદિકારણરૂપ આત્માનુંજ વિશેષણ છે. સર્વે પ્રિય વસ્તુઓથી આત્મા વધારે પ્રિય લાગેછે. પુત્રથી વિત્તથી ને અન્ય સર્વથી આત્માજ વિશેષ પ્રિય લાગેછે માટે 'પ્રિયતમ' શબ્દ સાર્થક છે. જુઓ બૃહદારણ્યકોપનિષત્ तदेतद् प्रेयःपुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयो अन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मा.

અહીં પરમાત્માનું ત્રિકાલાબાધિત આનન્દસ્વરૂપ અને જગતનું દુઃખનશ્વર સ્વરૂપ આલંબનછે. પરમાત્માના પ્રિયતા, પૂજ્યતા વગેરે ગુણો કથવાથી રતિનો વ્ય. ભાવ જણાયછે. વળી ઉરે શઠતાને ત્યજવાની મોહનિદ્રામાંથી જગાડવારૂપ બોધ કરતાં દયાનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. અનેકવાર સમજાવ્યા છતાં ન સમજ્યાથી ગ્લાનિનો ભાવ 'રેરે' શબ્દના ઉચ્ચારણ પાસે જાગ્રત થાયછે. ને આ સર્વે સાહિત્યે અહીં શુદ્ધ શાન્તરસ જામેછે. શિખરિણીછંદ છે. ૪૧

अहं श्रान्तोऽध्वानं बहुविधमतिक्रम्य विषमं

धनाकांक्षाक्षिप्तः कुनृपनिपुणालोकनपरः ।

इदानीं केनापि मिपानिपुद्रकृपस्य मरणे
'कदन्नेनानरण्ये कचिदपि समीहे [2]स्थिरमतिः ॥७७॥

પ્રભુ! થાક્યો હાવાં, તિયમ પંથમાં ખુબ રખડ્યો;
અુદાં ભૂપોકેરાં મુખ નિરખીને દુર્વિત ભમ્યો;
પ્રભુ! હાવાં ચાહું વન વસી મતિ સ્થિર કરવા,
અરે જે તે પૂરી કુટિલ મુજ આ પેટ ભરવા!! ૭૭

હાવાં-હવે તો. વિખમપથમાં-વિકટ રસ્તામાં. કુટિલ-પાપી

કંઇક પૈસો મળશે એવી આશયે હે પ્રભુ! હું નઠારા નૃપોનાં સામું તાકી રહ્યો, તેમની કૃપા પાત્રતા મેળવવામાટે નમન કરી સ્મિતવદન કરી તથા હાજી હાજી કરી આખું જીવિત ભમ્યો' અરેરે કાંટાળા ને સારરૂપી રસ્તામાં ખુબ રખડીને હવે તો થાકી ગયો' હે મ્હારા પ્રભુ! હવે તો માત્ર વનમાં વસી સારું કે નઠારું જે મળે તે ભરી આ પાપી પેટ પૂરવા અને મતિ સ્થિર કરવા ચાહું છું

આમાં આશાઓ પરિપૂર્ણ ન થવાથી નિર્વેદ ઉપજેલો છે, અનુભવ કથન નામે સ્મૃતિનો ભાવ તેને પોષે છે. 'થાક્યો હાવાં' એ શબ્દોનું કથવામાં થતું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ શ્રમ અને તેથી ઉપજતા ગ્લાનિભાવનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આ શ્રમ અને ગ્લાનિથી તરત થતો કથવાનો ભાવ 'પેટને પાપી' કથવારૂપ તર્જનાના અનુભાવે જણાય છે. આ બધા ભાવોમાંથી ફલિત થતો 'વન વસવા' ને 'મતિ સ્થિર' કરવાનો વાનપ્રસ્થ દશાનો વિચાર મતિનામે વ્ય. ભાવ દર્શાવે છે. અને આવા અનેક ભાવોથી નિસ્પૃહ બનવારૂપ શમનો સ્થાયીભાવ પોષક પુષ્ટ શાન્તરસ બને છે. ભાવોદય અલંકાર ને શિખરિણી છંદ છે. ૭૮

---

૧ સરખાવો વૈ. શ. શ્લો. ૭૪ મો. कदशनमथवा वासरान्ते ततः किम्.
૨ સરખાવો શ્રી મદ્ભગવદ્ ગીતા અ. ૧૨ શ્લોક ૧૯ મો. अनिकेतः स्थिरमति र्भक्तिमान्मे प्रियो नरः આની વ્યાખ્યામાં શ્રી શંકરાચાર્ય પણ લખે છે કે स्थिरा परमार्थविषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिः એવો અર્થ 'સ્થિરમતિ' માટે આપે છે.

सा [1]गोष्ठी सुहृदां निवारितसुधास्वादाधुना क्वागता
ते धीरा धरणीश्वरोपकरणीभूता गताः क्वाधुना ।
ते भूपा भवभीरवो भवनताः क्वागुर्निरस्तारयो
हा कष्टं क्व च गम्यते न हि सुखं क्वाप्यस्ति लोकत्रये ॥७८॥

મિત્રોની મીઠી મોજ ક્યાં અદ્દલ જ્યાં સ્વાદુ સુધા એ મુધા,
ગીધાવ્યા ધીર વીર ક્યાં નૃપપરે આભાર વર્ષાવતા;
ક્યાં છે તે ભવભીતિથી ભવનની ભક્તિ કરતા ભૂપે,
હા હા દૈવ! જવું કહીં? ત્રિભુવને ના સુખ કોઈ દેખશે!! ૭૮

સુધા-અમૃત. મુધા-મિથ્યા. ભવભીતિ-સંસારનો ભય.
ભવનાની-શંકરની.

જેનીપાસે સ્વાદવાળુ અમૃત પણ તુચ્છ હતુ એવી પરમસ્વાદિષ્ટ મિત્રોની મોજ પણ હવે ક્યા છે? અરે દૈવ' મિત્રોના મૃત્યુ થતા તે મજા પણ નાશ પામી' વળી નૃપોના ઉપર પણ આભારના વરસાદ વરસાવનારા ધીરવીર વનો ક્યા સીધાવ્યા? હા' તેપણ કાળના મુખમાં ગયા વળી સંસારનાં બંધન છેદવાને શંભુની ભક્તિ કરતા ભૂપો પણ હવે ક્યાં છે? તે સર્વેપણ વિકરાળ કાળમા લય પામ્યા! હા દૈવ' હા પ્રભુ! હવે ક્યા જવુ? શું કરવુ! કાંઇ સૂઝતુ નથી! અને વિચારતાં એમ જણાય છે કે, ત્રણે ભુવનો જોતાં કોઇપણ સ્થળે સુખ છેજ નહિ, આ સર્વે સંસાર દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખથીજ ભરપૂર છે.

અહીં સંસારની નશ્વરતા આલંબન છે. પ્રથમનાં ત્રણ પદોમાં પૂછેલા પ્રશ્નો વિતર્કનો વ્ય. ભાવ દર્શાવે છે. સુધાથી પણ સરસ ગતકાલની મોજની સ્મૃતિનો ભાવ 'અદ્દલ' શબ્દે પ્રકટ થતા વિષાદને પુષ્ટિ આપે છે. પછી તે ત્રણે ભાવો મિશ્ર બની 'હા હા દૈવ' શબ્દે પ્રતીત થતા દૈન્યના અને 'જવું કહીં' શબ્દે પ્રતીત થતા મોહના વ્ય. ભાવોને આવિર્ભાવ પમાડી તલ્લીન થાય છે વળી કેટલીકવાર તે ભાવોનુ મથન થઈ છેવટે નિર્વેદરૂપ સુંદર નવનીત તરી આવે છે, જે શ્લોકના અન્ત ભાગમા દેખાય છે. આવી આહ્લાદ રસાત્મ્યાન્તરે શાન્ત રસ પોષાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૪૩

૧ ગોષ્ઠી એટલે જુઓ વાત્સ્યાયનનું કામ સૂત્ર.

उदासीनो देवो मदनमथनः सज्जनकुलं
कलिक्रीडामत्तं कृतघ्नपरिजनः प्राकृतजनः ।
इयं म्लेच्छाक्रान्ता त्रिदशतटिनी चोपवनके
कथं भ्रातः स्थाता कथय सुकृति कुत्र विभयः ॥७९॥

સખા ? સાધુ પ્રત્યે પ્રીતિરહિત કામારિ ય અન્યા,
વિલોકું આ લોકો કલિમલિન સ્વામી બની વસ્યા;
અરેરે ઘેરાયા સુરસરિતો મ્લેચ્છસુભટે
કહો બન્ધુ ક્યાંથી સુકૃતી સુજનો નિર્ભય હવે ? ૭૯

કામારિ—શંકર. સુરસરિ—ગંગા. મ્લેચ્છસુભટે—યવન (શક)લોકોએ
સુકૃતી—સત્કાર્ય કરનાર.

આ અને હવે પછીના બે શ્લોકમાં રાજભૂમિની અવ્યવસ્થા જોઇ કવિરાજે ગૌણ કરેલો છે કહેછે કે હે મિત્ર! સાધુજનો પ્રતિ ભોળાશંભુ પણ હમણાં તો પ્રીતિ રહિત (તટસ્થ) બનેલા છે, જેથી અનેક ઉપાસના કરતાં પણ સહાયભૂત થતા નથી વળી આ નીચ શુદ્રલોકો કે જેમનો સેવાધર્મજ વેદવિહિત છે, તેઓએ પણ ધર્મની મર્યાદા તજી છે ને કલિયુગનાં પાપની અધિનતાવાળા બની બેઠાછે વળી અરેરે! મહારીષીઓનો નિવાસ જેઠે [illegible] ભાગીરથી જેવા વિષ્ણુનદી [illegible] છે તેમના કિનારાઓ પણ યવન(શક) લોકોના લશ્કરીઓથી ઘેરાઇ ગયા છે. હા! હવે ક્યાં જવું? શું કરવું? આવા અત્યા વિકટ સમયમાં સત્કાર્ય કરનારા સજ્જનોને હવે નિર્ભયતા ક્યાંથી જડે?

વેદ વિહિતધર્મનો નાશથવારૂપ આપત્તિને નિવારક પ્રકટેલ છે. દેવોની ઉદાસીનતા અને જનોની સ્વેચ્છાચારીતાનો નાશ તેનું વર્ણન છે. વળી ગંગાજીના પવિત્ર સ્થાનો અપવિત્ર યવને ઘેરેલા હોવાથી થતી ગ્લાની, 'હા' શબ્દે સૂચિત છે. તદુપરાંત મોહને [illegible] પણ સૂચવેલ છે. એ સર્વ [illegible] છે. ૪૮

निर्माता बभुवपुना ममजनि [illegible]-
[illegible] ।

म्लेच्छानां रथवाजिपत्तिनिवहैरुन्मूलिता[1] कीदृशी-
यं विद्या भविनेति हन्त न वयं जानीमहे पंडिताः॥८०॥

મ્લેચ્છોના મદમસ્ત હસ્તિ દળના સંઘટ્ટને ધ્રૂજતી,
ઘોડા સ્યંદન પાયદળની જ્વાળાથી બેબાકુળી;
ચાલંતા ભટ-ઘટ્ટ ભીષણરવે નિર્વીર્ય થે આ ધરા,
વિદ્યાની ગતિ શું હવે? હરિ હરિ મોહે મૂંઝાઉં સદા ૮૦

સંઘટ્ટન—પરસ્પર અથડાવું તે. ભટ—યોદ્ધા. ભીષણરવ—ભયંકર નાદ.

આમાં પણ આર્યાવર્તની અવદશાનું ને નિર્બળતાનું કવિરાજે સખેદપણે વર્ણન કરેલું છે. આ ભૂમિ, અમારી જનની આર્યાવર્તભૂમિ, મદઝરવાથી મસ્ત થએલા મ્લેચ્છનાં હાથીઓના પરસ્પર અથડાવાથી ભયે થરથરતી; સમર્થ રાજાઓને પણ પાયમાલ કરતા રૂપ પ્રૌઢ સ્યંદનવ્યૂહ પરાક્રમોની જ્વાળાથી બેબાકુળી (ભ્રમ, સારાસારના વિવેક વિનાની) થએલી; અને ચાલતા યોદ્ધાઓની ભયંકર હાકો ઉપર હાકોથી છેક નિર્વીર્ય (છેક પાણી વિનાની) બની ગઈ છે. હા દૈવ! 'હવે અમારી હિતકારિણી બ્રહ્મવિદ્યાની શી ગતિ થશે,' એ વિચારે અમે શોકાંધકાર (મોહ) માં મુઝાઈએ છીએ! હરિ હરિ! અમારું ને અમારી બ્રહ્મવિદ્યાનું શું થશે તે સમજી શકતા નથી.

આ અને આગળના શ્લોકની 'મ્લેચ્છો' વિષેની તથા પાછળના શ્લોકની 'યવનનૃપ' ની હકીકત ઇ.સ. ૫૪૪ માં કોરરની લડાઈમાં વિક્રમાદિત્યથી પરાજય થએલા શકરાજાને લાગુ પડે છે. કોરરના સંગ્રામના વર્ણનમાં આલ્બિરુનીએ આપેલા શકની પિછાને, આ શ્લોકના વર્ણનને ટેકો મળે છે. આલ્બિરુની લખે છે કે "સિંધુ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા દેશો ઉપર રાજ્ય કરનારનું નામ શક છે. તેનું નિવાસસ્થાન [3]આર્યા-

૧ મૂળમાં उन्मीलिता પાઠ છે.
૨ જુઓ મેક્સ મ્યુલરકૃત ઇંડિયા પૃષ્ઠ ૨૮૨ ની નોટ.
૩ આર્યાવર્ત એટલે આખો 'ઇંડિયા' નહિ; ભગવાન મનુ કહે છે તે—
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥

વર્ત દેશના મધ્યસ્થલમાં હતું. આ રાજા, શાક્યની જાત કરતાં બીજી જાતમા જન્મેલો હતો એમ આર્યાવર્તવાસીઓ જણાવે છે. કેટલાક તો કહે છે કે તે શદ્ર ને મન્સુરાનો રહીશ હતો" +++ " જ્યાં સુધી લોકોએ પૂર્વ તરફના દેશની મદદ મેળવી નહિ ત્યાં સુધી તેમને તેના જુલમ થી ઘણું સહન કરવુ પડ્યું હતું. રાજા વિક્રમાદિત્યે તેની સામે કુચ કરી, તેના લશ્કરને નસાડ્યું અને મુલતાન તથા લુણીના કિલ્લાની વચ્ચે આવેલા કોરુરની લડાઇમાં તેને મારી નાંખ્યો."

આમાં પણ પ્રસંગપૂર્વના જેવોજ છે. અર્વાચીનની અને બ્રહ્મવિદ્યાની અવદશા વિષાદનું આલંબન છે. વળી જેમ એક તરફ શત્રુઓની પ્રચંડતા, અસહ્ય દુઃખદાયકતા ને ભીષણતા વિષાદને પોષનારાં ઉદ્દીપનો છે તેમ બીજીતરફ આર્યભૂમિની વ્યગ્રતા નિર્વીર્યતા ને કંગાલીના અનુભાવો તેને પુષ્ટતા આપનારાં છે. આથી વિષાદ સબલ જામતાં ચોથા પદમાં દૈન્ય ને મોહના બે નવા ભાવો ઉદય પામે છે. દૈન્યનો ભાવ 'ગતિ શું હવે' શબ્દોથી અને મોહનોભાવ મુંઝાવારૂપ અનુભાવથી વ્યક્ત થાય છે. ને એ બે ભાવો વિષાદને સહકારી હોઈ શાંતરસ જમાવે છે. ઓજ ગુણ ને શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૪૫

वेदो निर्वेदमागादिह नमनभिया ब्राह्मणानां वियोगा-
द्वैयासिक्यो गिरोऽपि क्वचिदपि विरलाः साम्प्रतं सन्ति देशे ।
इत्थं धर्मे विलीने यवनकुलपतौ शासति क्षोणिबिंबं
नित्यं गंगावगाहाद्भवति गतिरितः संसृतेरर्थनिद्धौ ॥८२॥

આર્યાવર્તે અરેરે ! યવન નૃપથતાં ધર્મડૂબી ગયો રે,
વેદ વૈરાગ્ય લીધો શિર નમનભયે હા ! પુરણાં પુરાણ;
વિપ્રોકેરા વિયોગે, વિરલ વિરલ થૈ હાય ! સાવે શમ્યાં રે,
સંસારોચ્છેદનાર્થે સુરસરિ શરણું માત્ર હાવાં હમારે; ૮૨

પુરાણાં—જૂનાંપ્રાચીનકાળનાં. વિરલ-ક્યાંઇક જવલ્લે.
સંસારોચ્છેદનાર્થે—મોક્ષમાટે. વિયોગે—અભાવે, (નહોવાથી)

પરધર્મીથી આર્યધર્મનું કેવું ખરાબ થયું છે તે આ શ્લોકમાં કેવિરાજ હૃદય ભેદક શબ્દોથી વર્ણે છે. કહે છે કેઃ–આર્યાવર્તમાં યવન (શક) રાજ્ય થતાં આપણો પવિત્ર આર્યધર્મ તો રે ડૂબીજ ગયો ! ભ્રષ્ટ પરધર્મીને શિર નમાવવું પડશે એ ભયે વેદતો વૈરાગ્યજ પામ્યા ! (અર્થાત્ વેદવિધિ તો હતી ન હતી જ થઇ !) વળી વિપ્રો (વિદ્વાન શાસ્ત્રવેત્તા બ્રાહ્મણો) ના અભાવથી જૂના સમયથી બોધતાને સ્વધર્મમાં ઉત્સાહી બનાવતાં પુરાણો પણ હા ! સાવ શમીજ ગયાં ! ! અરેરે ! હવે ક્યાં જવું ? ક્યાથી સ્વધર્મપરાયણતા મેળવવી ? મોક્ષાર્થે ગંગાજીનું શરણું ગ્રહ્યા સિવાય હા દૈવ ! હવે કોઇ બીજો રસ્તોજ રહ્યો નથી આતી અમારા ધર્મની અધોગતિ થયેલી છે.

પ્રસંગ પૂર્વના જેવો હોઇ ગ્લાનિનો ભાવ પોષાય છે. ભ્રષ્ટ પરધર્મીનું રાજ્ય થતાં થયેલો આર્ય ધર્મનો નાશ તેનું આલંબન છે. વેદ અને વ્યાસ વાણીનું વિરામી જવું તેનું ઉદ્દીપન છે. વળી યવનરાજ પ્રતિ અસૂયાના, સ્વધર્મનો નાશ થતાં સહજ ઉચ્ચરાતા ' હા ! હાય ! ' ઇ. શબ્દે દૈત્યના ને મોક્ષાચરણના ઉપાયના અભાવે પ્રકટેલ વિષાદના ભાવો છે તે ગ્લાનિને પરિપુષ્ટ કરે છે. વળી આ બધા ભાવોના ઘનીભૂત થવાથી ચળકતો નિર્વેદ સંસારિક વિષયોની ત્યાગ ત્વજ્જ સુરસરિ શરણં મહતા રૂપ હોવાથી પ્રતીત થતો જોવામા આવે છે બીજા પદમાં અપન્હુતિ અલંકાર છે-પ્રસાદગુણ ને અગ્ધરાવૃત્ત છે. ૪૧.

गंगा गंगेति यस्याः श्रुतमपि पठितं केनचिन्नाममात्रं
दूरस्थस्यापि पुंसो दलयति दुरितं मोदमित्याहुरेके ।
सा गंगा कस्य सेव्या न भवति भुवने मज्जनस्यातिभव्या
ब्रह्माण्डं प्लावयन्ती [1]त्रिपुरहरजटामण्डलं मण्डयन्ती ॥८२॥

દૂરે દૂરે રહ્યાં એ શ્રવણ પડિ ગયા કે પઠાયા જનોએ,
' ગંગા ' બે અક્ષરો તો અઘ સકળ શમ્યાં એમ મ્હોટાય બોલે;

[1] આવાજ શબ્દ પ્રયોગમાટે સરખાવો ગંગાષ્ટકનું આ ચરણ: स एव श्रीकण्ठप्रवितत जटाजूटजटिलो जगानां संघातस्तव जननी तारं हातु नः

અથવા દિવ્યા જનની મલિલલહરીથી ભૂતલોને ભરંતી,
[illegible] ડીજ્વાલવન્તી. ૮૨

[illegible]ની—ફેલાતી

गंगा गंगेति यो [illegible]नानां शतैरपि । मुच्यते सर्वपापे

[illegible] પણ 'ગંગા' એ [illegible] લોકમાં જાય [illegible] છે.

[illegible] ગમે તે માણસે ગંગા [illegible] ગયા કે બોલાય [illegible] મુનિજનો પણ [illegible] ગી તે જનુનીમાં કેને [illegible] ભરનારી ને સદાશિવના [illegible] રહેવા યોગ્ય-

[illegible] સહકારી ભાવે [illegible] ધેલી તેમની અલૌ- [illegible] ભરવારૂપ કલ્યાણ [illegible] પવિત્રતા રતિને [illegible] પરિસ્ફ્યાલ દ્વારે [illegible] પ્રસાદના ગુણો સ્પષ્ટ

कृत्वा गंगा [illegible] भगवती
[illegible] सेव्यानुदिवसम् ।
इति [illegible] हरिकथा
[illegible] ॥ ८३ ॥

અહો ગંગા મૈયા કલિમલ દલન્તી અતિ ભલા,
ગુરોના પે સેવ્યા, હરનગરી વારાણસી વસી;
પ્રબોધક એવુ પ્રભુવિષુપપાને અતિ રતિ,
મહાત્મા પુણ્યાત્મા મુનિજનધુરી વ્યાસ સુમતિ. ૮૩

સેવ્ય—પૂજવાયોગ્ય. હરનગરીવારાણસી—શંકરની નગરી કાશી.
પ્રબોધે—જગાડે. પિયૂષ—અમૃત, ધુરી—અગ્રણી, શ્રેષ્ઠ.

ભગવતિની પુણ્યપી કાવ્યમા મનુષ્યોને તો શું પણ દેવોને પણ સેવવા યોગ્ય ન કલિયુગના પાપ પાપને દલનારા અતિ દયાળુ એવા ગંગાજી વસેલા છે. અને પ્રભુના ગુણગાનરૂપ અમૃતમા અતિ પ્રીતિવાળા સન્મતિ સદ્‌મુનિવર્ય પુણ્યાત્મા વ્યાસ ભગવાન્ પણ પોતાના સત્કાવ્યોમાં સમજાવેછે.

આમા પણ તીર્થ વિષે રતિભાવનુ આલંબન 'ગંગા મૈયા' છે. કલિમલ દલવારૂપ દયાળુતા, સોકોત્તર સેવ્યતા, હરનગરીમા વસવા રૂપ પવિત્રતા અને મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસભગવાને સ્તુતિ કરવારૂપ અતિપ્રશંસનીયતા વગેરે ગુણિત રતિને પોષનારા ઉદ્દીપન વિભાવો છે તેથી પુષ્ટ થતો રતિનો ભાવ. ભાવ શાન્તરસનું આસ્વાદન કરાવેછે પ્રસાદ ને માધુર્યના ગુણો છે શિખરિણીછંદ છે.૮૪

यस्याः संगानिरूपति वितनुते वारामपीयं जनं—
स्तोता कविभिर्महेश्वरमनोभीष्टा महीमण्डले ।
सा मन्तः शरदिन्दुमोदरपयःपूराभिरामा नद—
स्तोपशोणितमनोज्ञ*पुण्यपुलिना भागीरथी मेव्यताम्।८५।

આરૂ ચાગજો વિશ્રામરસમાં ભીડારથે ગુજતાં,
શીળી સૈકતમાં, વળી શરદના પૂર્ણેન્દુશાં બિંદુઓ.
ઇન્દુશેખરવલ્લભા, કવિગણે વર્ણેલ ભૂમંડલે
ગંગા ઉન્નતિ સ્પર્શતાંજ કરતાં મંતો મહાસે ભજે. ૮૮

* સુગમા મનોજ્ઞ છે. પણ નેપાડ વિશેષ હેતાં આ પાઠ યોજ્યોછે.

कदा [illegible] प्रतिदिवसमुद्ध्यामिलिताः
मृ[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] मम [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ ८६ ॥

[illegible]

[illegible]

भक्त्या [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।

दलितभवभुजगं ग्पातमायाविभंगं
निखिलभुवनवन्द्यं मर्वतीर्थावतंसम् ॥ ८७ ॥

ભજ ભજ જન ગંગા, અટ્ટહાસે તરંગા,
દલતી ભવભુજગા, સર્વ માયા વિભંગા,
સકળ તિરથ મોલી, ગુર સૌએ પૂજેલી,
ત્રિભુવનનમી રેવી, શંભુએ શીરસેવી. ૮૭

અટ્ટહાસે તરંગા-શંકર ભગવાનના અટ્ટહાસ્યના જાણે તરંગ થયા હોય
એવી, મોલી મુકુટ, સુર દેવ,

હે જન ! શંભુના અટ્ટહાસ્યનાજ જાણે તરંગો હોય એવી અતિ...
ભવરૂપી, ભયરૂપી સર્પનો નાશ કરનારી, અવિદ્યાનો ભંગ કરનારી, ન...
તીર્થના મુકુટ જેવી, સૌ દેવોએ પૂજ્ય ગણેલી, ત્રણે ભુવનમાં વન્દ્ય...
મનાએલી અને શંભુએ પણ શીરે ધરી જેની સેવા કરેલી છે એવા ગં...
ગાને સદા ભજ, ભજ.

શમને પોષનાર તીર્થસ્થાન ઉપર રતિનો જે ભાવ અત્ર જાગે...
ગંગા તેનું આલંબન છે, તેની શુચિતા, સહજ તે એશ્વર્ય ઉદ્દીપન...
છે. વળી દયાર્દ્ર સંબોધન 'ભજ' શબ્દની દ્વિરુક્તિ ... છે.
...ને ... સહકારી ભાવે પોતાનો શમ શાન્તરસરૂપે પરિણમ...
... અને અન્ત્યાનુપ્રાસાદિ અલંકારો છે, હરિણી છંદ છે. ૫૦.

षट्पदमधुनानां भंगरंगप्रसंग–
प्रकटित रसवत्तावैभवं पीनमुच्चैः ।
द्ल्पयति कल्दिन्नां त्वां सुपर्वस्रवन्तीं
किमिति न भजतानां ग्रंथलोकावतारा ॥ ८८ ॥

ઘનગગનઘન નાચી શું સુધાના તરંગે,
અમૃતરસ બનાવે વૈભવો પાનસંગે;

કલિમલ દલનારી, ઓ દુઃખી ! કાં તજે છે,
સુરભૂમિ શુચિકારી પુણ્ય ભાગીરથીને. ૮૮

અમૃતરસ—સુધાનો સ્વાદ, અમર (દેવ અથવા અવિનાશી) પણાનો રસ.
સુરભૂમિ શુચિકારી–સ્વર્ગલોકને પવિત્ર કરનારી

જાણે સુધાના તરંગોથી થનગન થનગન નાચી તેમાં રહેલો અમૃતરસ તથા જલપાન કરનાર વૈભવનો રસ પ્રકટ કરતી હોય ! એવી આ ભાગીરથી કે જે કલિયુગનાં અનંત પાપોને દલનારી અને દેવલોકને પણ પાવન કરનારી છે તેને ઓ દુઃખિયારા માણસ ! તું શામાટે ભજતો નથી ?

અત્ર પણ શમને પોષનાર ગંગા પ્રતિ રતિનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. પાન કરનાર અમૃતરસ ને વૈભવદાતાપણું તથા કલિમલ દલવું પવિત્રપણું રતિને પોષનાર ઉદ્દીપન છે, 'ભાગીરથી' નામ ઉચ્ચારવામાં પૌરાણિક આખ્યાયિકાની સ્મૃતિનો ભાવ છે; આ બન્ને સહકારીભાવે શમ પોષાય છે, 'અમૃતરસ' શબ્દમાં શ્લેષ અને પૂર્વાર્ધમાં વાક્યોત્પ્રેક્ષાદિ અર્થાલંકારો છે, માલિની છંદ છે, ૫૩.

यत्तीरे वमतां सतामपि जलैर्मूलैः फलैर्जीवतां
मुक्ताहंममभावशुद्धमनसामाचारविद्यावताम् ।
कैवल्यं करबिल्वतुल्यममलं संपद्यते हेलया
सा गंगा हतुलामलोर्मिपटला सद्भिः कुतो नेक्ष्यते ॥ ८९ ॥

જેના દિવ્યતટે વસી, જળ ફળે મૂળે ગુજારો કરી,
મ્હારૂં ત્હારૂં પડ્ટે કરી વિમલ ને વિદ્યાવિવેકી યતિ;
હાથીળીમહીં બિલ્વના ફળ સમું કૈવલ્ય સ્હેજે લહે,
તે ઉત્તુંગ તરંગી ગંગ સુજનો સ્નેહેથી કાં ના ભજે ? ૮૯

વિમળ-નિષ્પાપ, કૈવલ્ય-મોક્ષ, ઉત્તુંગતરંગી-પ્રૌઢમોજાંવાળી,
બિલ્વ—બીલું.

જેના કિનારીરમાં વસી, જળ, ફળ ને મૂળ ઉપર ગુજારો કરી, તથા સ્નાન અને જપ વગેરે વગેરે ભેદભાવ તજીને પાપરહિત મનવાળા, માનઅપમાનના વિવેકવાળા અને અજ્ઞાનની સાથે: હસ્તગમાં રહેલું બ્રાહ્મણુ હશ પડતા હૈય એમ અનાયાસે સ્વસ્વરૂપ–કૈવલ્યપદ–મેળવી શકે છે, તે મહાન જલલહરિવાળાં ગંગાજીને સજ્જનો સ્નેહથી કાં નહિ ભજતા હોય! અહથી ગંગાજીનાં દર્શન કરી કૃતકૃત્ય કાં નહિ થતા હોય!

તીર્થસ્થાન વિષયે રતિના ૫૦ ભાવનું અવલંબન અત્ર પણ ગંગાજી છે, તેના તટની રમ્યતા, તરુના વૃક્ષોની રસાળતા, કૈવલ્ય પ્રાપ્તિની સુગમતા અને તરંગોની સુંદરતા ઉદ્દીપન છે, શ્લોકને સોનકપ્રશ્ન પૂછવામાં અનુસ્વાર અમકે છે; આમ પોતાપેલો રતિ રામનો સહકારી બને છે, માધુર્યગુણુ ને વૃત્યનુપ્રાસ અલંકાર છે, શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે, ૫૪.

तीर्थानामवलोकने शुभनमामुत्कंठते मानसं
  तावद्दूरलपे मतां पुरारिपुध्यानामृनाखादिनाम् ।
यावद्ये न विलोकयन्ति सरितां रोचिष्णुमुक्तावली
  श्रीमत्पावनतरंगिणीः हरजटाजूटाटवीविभ्रमाम् ॥ ९० ॥

શંભુકેશકલાપના ઘનવને ઉલ્લાસથી ખેલની,
  શ્રીમંદાકિની મેરુમાળ સરખી ન્યાળી નથી જ્યાં લગી
તીર્થસ્થાન વિલોકતા વહીંલગી આ ‡ પુણ્યભૂમીતણે,
  શંભુધ્યાનસુધારસીકજનનો ચારૂ ચિત્તે ચાહથી!

÷ આવાજ શબ્દપ્રયોગ માટે સરખાવો ગંગાલહરિ શ્લોક ૧૪ નો.

स्खलन्ती स्वर्लोकादवनितलशोकापहृतये जटाजूटग्रन्थौ यदसि विनिबद्धा पुरभिदा

‡ ભારતવર્ષને માટે ‘પુણ્યભૂમિતલ’ શબ્દ વાપરવાનું (भारते भेदवर्षे कर्मैव मन्यान्यपह्लवर्षाणि लोकाणां पुण्यदोष-भोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशंति શ્રીમદ્ ભાગવત, પુરાણોક્ત વર્ણન) આ ઉપરથી સૂચિત છે.

શિવા-પાર્વતિ આહ્લાદભુમિ-આનંદ લેવાનું સ્થળ. મૌલિ—મુકુટ

સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ લોકમાં પૂજ્ય મનાએલી શંકર પાર્વતીની વિહારભુમિ બનેલી અને બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વિષ્ણુ વગેરે અનેક દેવોનાં સુખકર સ્થાનોમાં માથ ના મુકુટ (શ્રેષ્ઠ] ગણાએલી શ્રીકાશીપુરિ છે. તેને જોતજોતાંજ જનો મુક્ત થાય છે અને તેમને ફરી કદી માતાના ઉદરમાં વસવાપણું રહેતું નથી. અહો ! આવા અપમોહકારિણી કાશીને સ્વચ્છ સન્મતિવાળા જનો પણ દુઃખના માર્ગ શાં ઉપાસના હશે ! આવી વારાણસીનું સેવન ન કરતાં અન્ય સ્થાનમાં શા માટે વસતા હશે તે સમજાતું નથી !

અત્ર તીર્થ વિષે રતિનો વ્યભિચાર ભાવ છે કાશી તેનું આલંબન છે. 'દૈવે કરી પુજ્ય' શબ્દે સૂચવાતું અતિ પવિત્રપણું, શિવ શિવાને આહ્લાદકર બનવાથી જણાતું મનોહરપણું, 'તીર્થસ્થાનમાં મસ્તકરૂપી' કહેવાથી જણાતું શ્રેષ્ઠપણું ને દર્શનમાત્ર 'જનની જઠરમાં' વાસ ન પામવારૂપ મહામુક્તિ દાતાપણું એ ઉદ્દીપન છે. 'અહા' શબ્દે હર્ષ ને વિતર્કનો તથા સેવારહિત પુરૂષામાં ઓત્સુક્યનો ભાવ જણાય છે. આમ વિભાવ ને સહચારીભાવે પોષાતો રતિ હૃદયગત શમને પોષે છે ને શાન્તરસ રૂપે પરિણામે છે. ૫૮.

विद्यन्ते द्वारकाद्या जगति कति न ता देवताराजधान्यो
यद्यप्यन्यास्तथापि स्खलदमलजलावर्तगंगातरंगा ।
कादम्बारामकूजत्पिकशुकचटकाकान्तदिक्कामिनीनां
क्रीडाकासारशाला जयति मुनिजनानन्दकन्दैकभूमिः॥ २४॥

જેડે ગંગા તરંગે જલભ્રમર ભલા, કંઠે કેરે વિપિને
કોકિલા શુક કુંજ કલરવથી સુરસ્ત્રીજનોને વિકર્ષે;
બાલાની કેલિશાલા, મુનિજનમનને મોદકારી રસાળી,
આવી કાશી મળી જે‍ડે સકલભૂતલમાં દેવપુરી ન ન્યારી !

જલભ્રમર-પાણીની ઘુમરીઓ વિપિન-વન કલરવ—મોર નાદ
વિકર્ષે-ખેંચે સુરસ્ત્રી—દેવાંગના કેલિશાલા-વિહારભુમિ મોદ-હર્ષ

આમાં કાશીની વિલાસસ્થળતાનું વર્ણન છે. કાશીની સમીપ વાત પ્રવાહમાં મંદમંદ વહેતે જેના તરંગોમાં સુંદર જલભ્રમરાઓ વારંવાર ફરી રહ્યા છે એવી ગંગા તેના કાંઠા સમીપની વિહારભૂમિમાં કોયલ, પોપટ અને ચકલાં

આમાં સ્થાયીભાવ, આલંબન ને રતિનો સંચારીભાવ તો પુર્વોક્ત શ્લોક પ્રમાણેજ છે. ઉદ્દીપનોમાં જરા ભિન્ન છે અત્ર ઉદ્દીપનો મોતીમાળ જેવા ગંગાતરંગોનાં જળકણો પ્રફુલ્લિત લોચનો જેવાં સરનાં ખીલેલાં કમલો અને નીરદ્દ્રુમ જેવાં ગુંજતાં ભમરનાં ટોળાં છે. આમ પોતાતો રતિભાવ શમને પોતે અદ્ભુતઃ સમો આલ્હાદ આપેછે રુપક અને વાગ્યોત્પ્રેક્ષાના અલંકારે શે મધુર્યનો ગુણ મદંય ચળકે છે. ભારતીરતિ ને શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૧૦.

वन्दिमाकाग सुरभि जनयति वलभीवासिनां नागराणां
गन्धारण्यममृतस्फुटकुसुमचयः किंशुकानां शुकानाम्।
चञ्च्वाकारो वसन्ते परमपदपदं राजधानी पुरारेः
सा काश्यारामरम्या जयति मुनिजनानन्दकन्दैकभूमिः॥१६॥

ગન્ધારણ્યે વસન્તે શુકવદનસમાં લાલી લાલી ભરેલાં,
કેશુંડાં ઝુમી ઝુમ્યાં વલભીસ્થિતજનો વન્દિજવાળા ગણતાં,
કાશી એવી રૂપાળી પરમપદવીદા ઇન્દુમૌલિની વ્હાલી
લાવણ્યાળી અહાહા મુનિમન મુદદા અન્ય મ્હેં ના નિહાળી!!

વલભીસ્થિત–અગાશી ઉપર રહેલા   પરમપદવિદા–મોક્ષદાતા
મુદદા હર્ષદાતા   ઇન્દુમૌલી–શંકર.

કાશીની સમીપમાં આવેલા સુગંધદાળાં ચન્દનના વૃક્ષો ઉગેલાં એવા અરણ્યમાં (બીજો અર્થ ગંધારણ્ય નામના અરણ્યમાં) વસંતઋતુમાં પોપટના ચંચના આકારનાં ને અતિશય લાલાશવાળાં કેસુડાં લુંબીઝુંબી રહેછે. કે જેની ભભકી લાલાશને લીધે કાશીપુરિના મ્હેલોની અગાશી ઉપર ઉભેલાં જનો તેને અગ્નિજ્વાલા ગણી જાયછે, રંગના સામ્યથી ભૂલાવો ખાઇ કલ્પેછે કે "શુંએને ગંધારણ્યમાં જ્વાલા લાગી હોય!!" અહો! મોક્ષદાતા કાશી અતિ લાવણ્યવાળી ને શંકરભગવાનની વ્હાલામાં વ્હાલી પુરિ છે. ખરે, સત્ય કહું કે સૌંદર્યવાળી અને મુનિજનોનાં મનને હર્ષ દેનારી આવી બીજી કોઇ પુરી મ્હેં નિહાળી નથી!! બધી પુરીમાં કાશી શ્રેષ્ઠ છે એ ભાવ.

અત્ર પણ સ્થાયીભાવનું આલંબન ને રતિનો સંચારીભાવ તો પુર્વોક્ત પ્રમાણેજ છે, માત્ર સંચારીભાવ પોષનાર ઉદ્દીપનોમાં ભિન્નતા છે અત્ર રતિને પોષનાર ઉદ્દીપનો ગંધારણ્યમાં કેસુડાંને બહારે ભભકી [illegible]

સંસર્ગતિ, કશીરસ ને ગંગસ્થાન વગેરેનો નિશ્ચય કરવામાં મતિનો ભાવ પ્રગટનાર ભાગેલો લાગેલો છે. એમ પ્રગટનાર જમાવનાર 'ભગવતી જનની' શબ્દે સૂચિત થતો રતિનો ભાવ, 'ગંગકે કીડન્તી' શબ્દે હર્ષનો ભાવ અને 'કાશીમાં વસવ' રૂપ ઔત્સુક્યનો ભાવ: આ સહકારી બનેલા છે. આમ અનેકભાવોથી પરિપોષિત થતો મતિભાવ સ્થાયીને રીતે શાન્તરસ રૂપે ચળકાવે છે. ભાવશાન્તિનુ આ દૃષ્ટાન્ત છે. 'ગંગકે કીડન્તી' કથવામાં ગંગાને કાશીના સખીપણાનો ધ્વનિ છે. પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કર્યું હોતાં પરિસંખ્યાલંકાર છે. અર્થાન્તર છે, ૧૨.

मुक्तिः क्वापि न मुक्तिरस्त्यभिमता क्वाप्यस्ति मुक्ति नं मा
 कान्यामास्ति विशेष एव मुनरां श्लाघ्यं यदेतद्द्वयम् ।
सर्वैरुत्तमध्यमाधमजनै रामाप्यतेऽनुग्रहा-
 द्देवस्य त्रिपुरद्विषः सुरधुनीस्नानावदातव्ययैः ॥ ९८ ॥

ક્યાં તો ભોગજ કદિ મોક્ષ ન મળે, ક્યાં માત્ર મુક્તિ મળે !
 આહા ! મોક્ષ વિલાસ બેય વરદા વારાણસીમાં વળે;
ઇન્દુમૌળ-મહેશની સુરસરિસ્નાને શુધ્ધરૂપે અને
 હાને કાશીનિવાસ પામી શકશે ઊંચાં નીચાં સૌ જને ૯૯

ભોગ-સાંસારિક ભોગ ઇન્દુ—ચંદ્રમૌળી વરદા—વરદાન આપનારી ઇન્દુ ધર—શંભુ

આમ સર્વ અન્ય તીર્થો કરતાં કાશીમાં જે વિશેષ માહાત્મ્ય છે તે કહેવું છે. કહે છે કે કેટલાંક તીર્થસ્થાનો એવાં છે કે જ્યાં ભોગમાત્ર પામી શકાય છે, પણ ઇચ્છિત ઉત્તમ મુક્તિ મળતી નથી: આથી તે સ્થાનો તો તજવા યોગ્ય છે. વળી કેટલાંક તીર્થસ્થાનો એવાં છે કે જેમાં માત્ર મુક્તિ મળે છે પણ ભોગ હોતો નથી. તેથી સ્મૃતિ કહે છે તેમ ત્યાં જવું પણ નિષ્ફળ છે. પરંતુ અહો! આનંદનો વિષય છે કે મોક્ષ અને વિલાસ બન્નેનાં વરદાન દેનારી વારાણસીમાં મળે છે. માટે ઊંચી નીચી સૌ જાતિનાં મનુષ્યો સમજીનું પવિત્ર સ્નાન, તેના તટમાં કરવાનું ઉત્તમ દાન અને તેથી થતાં અનેક પુણ્યકાર્યો કાશીનું સર્વોત્તમ તીર્થસ્થાન શંભુપ્રસાદથી તો જ નિરંતર માટે પામી શકે ને સિવાય ત્યાં નિવાસ કરવાનું બનતું નથી. અર્થાત્ કેટલાંક અન્ય તીર્થોનો

અત્ર શમનો સ્થાયીભાવ છે. ધ્યાનમગ્ન મુમુક્ષુ તેનું આલંબન છે. તેમની સાધનસંપત્તિ ને સિદ્ધિસાધના ઉદ્દીપન છે. નિર્મમત્વ ને પાણીપર્ણાં આરોગવારૂપ અનુભાવ છે. આથી, તથા રતિનો સંચારીભાવ કે જે તીર્થ સ્થાન આલંબન અને 'અથ ગિરિમંડળાદિ' ઉદ્દીપને પુષ્ટ થયેલ છે તેથી, શમ પોતાના શાન્તરસરૂપે પરિણમેછે. શાર્દૂલ વિક્રીડિતછંદ છે. ૯૯.

केदार स्थानमेकं §रुचिरतरसुमानाटपलीलावनीकं
शैलेयाद्रिप्रदेशे प्रथितमतितरामस्ति गंगानिवेशे।
स्थातं नारायणस्य त्रिजगति बदरीनाम सिद्धाश्रमस्य
तत्रैवानादिमूर्तेर्मुनिजनमनसामन्यदानन्दमूर्तेः॥ १००

§ આ સ્થાનની રમણીયતાને માટે જુઓ શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમસ્કંધમાં વર્ણન.

यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुम्भमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकचविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरन्ति । १३। नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्निधीयते ॥ १४ ॥

... આ સ્થળમાં સર્વ ઋતુઓમાં કુસુમગુચ્છોની અને ... થી નમી રહેલાં વૃક્ષોવાળી, નવમ વલ્લિઓથી શોભિત સુંદર વન ... નદી ... ગિરિતળેટીઓછે, ત્યાં નિર્મળ જળવાળાં જળાશયોમાં નવાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રફુલ્લિત થયેલાં કમળોછે જેની સુગંધિથી હર્ષિત થયેલાં રાજહંસ, જળકુકડી, કારંડવ, સારસ, ને ચક્રવાક વગેરે અનેક પક્ષીઓના

ધોળા હિમાદ્રિદેશે ખળખળ વહુની ગંગકેરે કિનારે,
'કેદાર'સ્થાન છે જ્યાં લલિતભલવિષે પાર્વતીહાસ્ય રાજે;
મુનિની મોદમુને અજ અકલિત ને સિદ્ધવિશ્રામ હોથી,
વિષ્ણુનુ 'બદ્રિ' નામે ભુવનલય વિષે ખ્યાત છે સ્થાન ત્યાંહી. ૧૦૭

[illegible] — [illegible]

હિમાલયના હિમમય ધવલપ્રદેશમાં 'ખળખળ' અવાજ કરી મંદમંદ વહેતી મદાકિનીના કિનારા ઉપર 'કેદાર' નામનું સ્થળ છે. જેનુ જળ એવું તો લલિત (સુંદર) છે કે તેની મનોહરતાથી લોભાઈ પાર્વતીજી ત્યાં નૃત્ય કરવા ઉતરે છે તાત્પર્ય કે અલૌકીક લાવણ્યથી ઉભરાતું [illegible] સ્થાન છે તે અની [illegible] છે વળી ત્યાં સિદ્ધજનોને વિશ્રામ દેનાર મનીષીના [illegible] પ્રત્યક્ષ મુ [illegible] અને અકલિત શ્રી વિષ્ણુનું [illegible] ત્રણભુવન પ્રસિદ્ધ [illegible] નામે [illegible] સ્થાન છે. 'બદ્રિકેદાર'નું સ્થાન આવું રમ્ય [illegible] મુનિ [illegible] છે એ ભાવ.

તીર્થસ્થાન [illegible] નિભાવનું આલંબન અત્ર 'બદ્રિકેદાર છે. હિમાલયનો ધવલપ્રદેશ, ગંગાનો ખળખળ થતો મધુરનાદ સુંદર તટ અને, પાર્વતીજી પણ સાસરે એવું લલિતભલિત સ્નાન [illegible] ઉદ્દીપન છે,-એ બન્ને રતિને અને રતિ [illegible] પોતા સચ્ચિદાનંદના આનંદમાં આનંદ પમાડે છે. [illegible] સંભારે છે. ૧૫.

बुधानां वैराग्यं सुघटयतु वैराग्यशतकं
गृहस्थानामेकं हरिपदगगेजमणपिनाम् ।

નાટ્યા સુંદર [illegible] વિવિધ વિનોદથી, સુંદર સુરસુંદરીઓની કામક્રીડામાં ઉપજતા વિલાસ હાસ્યો અને વક્રદ્રષ્ટિપાતથી ખેંચાયેલાં મન અને દ્રષ્ટિ [illegible] સાથે મહા અલંકારો [illegible] વિહાર કરે છે. (૧૩)

અને આ રમણીય ભારતવર્ષના ભગવાન [illegible] પોતે [illegible] [illegible] આ [illegible] સર્વ પુણ્યોના અનુભવાર્થે [illegible] બનેલા છે (૧૪)

जनानामानन्दं वितरतु नितान्तं सुविशद-
त्रयं शपन्याख्या गलिततमसां शुद्धमनसाम् ॥ १०१ ॥

इतिश्री भर्तृहरिविरचितं विज्ञानशतकं चतुर्थम् ॥

શુચિ સંસારી જે પ્રભુચરણ પદ્મે પ્રણયી તે,
વિવેકીને વ્યાપો વિરતિ અતિ વૈરાગ્યશતકે;
અને બ્રહ્મજ્ઞાને તમ દલ હણો ત્રણ શતકો,
સદા બ્રહ્માનન્દે રસબસ બની લોક વીલસો. ૧૦૧

શુચિ—પવિત્રમનવાળા. પ્રણયી—પ્રીતિવાળા. તમ—અજ્ઞાન, મોહ.
વિલસો—આનંદ માણો.

પવિત્ર મનવાળા સંસારીઓ કે જે પ્રભુનાં ચરણકમળો ઉપર પ્રીતિવાળા ને વિવેકીછે તેમને વૈરાગ્યશતકે અતિ વૈરાગ્ય વ્યાપો. વળી विज्ञानशतकादि બીજા ગ્રંથરત્નોએ મુમુક્ષુજનો બ્રહ્મજ્ઞાનેજોળવી તે વડે તમદલ (અવિદ્યાનાં પડો) નોનષ્ટ કરો; અને પછી નિરંતર પરબ્રહ્મના આનંદમાં રસબસ(તલ્લીન)બની સૌ લોકો આલ્હાદમાં વિલસો. તાત્પર્ય કે અવિદ્યા વિરચિત સ્થુલ સંસારજાળની મલિનતાને ને મલિનતાની અભિલાષા ત્યજી અવર્ણ્ય, અગાધ, અનુપ સચ્ચિદાનન્દના આનંદમાં સ્થિત થઈ સૌ જનો સ્વાનુભવે સ્વરૂપ લાભ મેળવો.

આ છેલ્લા શ્લોકમાં આ આખ્યાનકનો ઉપસંહાર છે. 'બ્રહ્માનંદરૂપ' આલંબન અને શુચિપણું, પ્રભુપરાયણ પણું વિરક્તપણું એ ઉદ્દીપનોથી શમનો સ્થાયિભાવ પોષાયછે. વળી પ્રભુચરણને 'પદ્મ' કથવાથી રતિનો, ત્રીજા પદમાં ઔત્સુક્યનો ને 'રસબસ બનવા રૂપ' હર્ષનો વ્યભિચાર શમને સહકારી બની શાન્તરસને પોષેછે. વળી આ શ્લોકમાં સ્વરાંતકેસુ ઓને 'દશાવીપણુ' વર્ણી 'પ્રશસ્તિ' નામના નિર્વહણાંગનિમિત્ત 'આ ગ્રંથનો પણ ઉપન્યાસ કરેલો છે. વળી સંસારી જનોને સ્વરૂપલાભ મેળવવા યોજેલો ક્રમ, 'શુચિપણું', પ્રભુ પરાયણપણું, 'વિવેકીપણું', 'વિરક્તપણું'. 'અજ્ઞાનનિવૃત્તિપણું' અને છેવટે 'સ્વરૂપ-

લોભપણું ' એ પણ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. વળી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર મલ્લિનાથ *અવતરણમાં કહેછે તેમ ઉત્તમ આશિર્વાદ પણ "સદાબ્રહ્માનંદે રમ બસ બની લોક વિલસો." આવા માધુર્ય ને પ્રસાદગુણવાળા માંગલિક શબ્દોમાં સમર્પી મહા કવિસુંદરી આ ઉત્તમ શતકની સમાપ્તિ કરેછે. इतिशं. ૧૦૧

* જુઓ મેઘદૂતની ટીકાનો પ્રાંતભાગ.
अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम्।
सर्वत्र व्याप्यते विद्वान्नायकेच्छानुरूपिणीम्॥

शुध्धि पत्र.

पां.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	३	श्रृंगाराद्रिरेनक जन्म	शृंगारादिरेनेकजन्म
१	४	रेणीद्वमसुखैः	रेणीदृवमसुखैः
३	१६	साप्यन्य मिच्छति	साप्यन्यामिच्छाति
५	४	(३,४२० જુઓ)	(३,८२ જુઓ)
७	७	दीनादीनमुखेः	दीनादीनमुखैः
११	१०	७४मा	१२मा
१२	२१	यश्चैवेदंसर्वं सच्चिदानंद	ब्रह्मैवेदंसर्वंतच्चिदानंद
१२	२३	यत्प्रयत्यभिविशंति	यत्प्रयंत्यभिसंविशंति
४	१७	गंदोड्डीनालि	गंडोड्डीनालि
१४	१८	ज्योतिश्चक्रे	ज्योतिश्चक्रे
२५	२०	शरदमृतधामाधिकसुखम्	शरदमृतधामाधिकसुखम्
२७	११	कांचित्मतिदिनं	कांचित्प्रतिदिनं
३०	१८	कामस्यापि	कामस्यापि
३८	१८	मुक्तदोषानुपक्तेः	मुक्तदोषानुषक्तेः
४१	५	स्यातयत्तिभिः।	स्यातयतिभिः
४७	५	स्फुरदमलबोधा	स्फुरदमलबोधो
४७	२३	જુઓ શ્લોક ८४ની નિશાની વાળી ટીકા	જુઓ શ્લોક २४ની ટીકા

५०	३	आत्मविज्ञानेन	आत्मविज्ञानेन
[illegible]	[illegible]	ब्रह्मणी	ब्रह्मणि
[illegible]	[illegible]	शिपेत	शिपति
[illegible]		मन्त	सन्ति
[illegible]	१५	पत्र	यत्र
[illegible]	[illegible]	जन्ममृत्युजराव्यधि	जन्ममृत्युजराव्याधि
[illegible]	[illegible]	वीकलीभाव	विकलीभावं
[illegible]	[illegible]	वेद्यानामपि	वेद्यानामपि
	[illegible]	शाश्वदृष्ट्या	शाश्वदृष्ट्या
	[illegible]	क्वचित	क्वचित्
[illegible]	[illegible]	कृशांगा	कृशांगिधाः
[illegible]	[illegible]	जनानम	जनानाम
[illegible]		वाहः	बाहेः
	[illegible]	एप	एवं
[illegible]	[illegible]	एवमानन्दशङ्गपदकृत्यां	एवमानन्दशङ्करवर्द्
[illegible]	[illegible]	स्वेच्छाकान्ता	स्वेच्छाकान्ता
[illegible]	[illegible]	गंगावगाहाम्भ्दवीत	गंगावगाहाम्द्वीत
[illegible]	[illegible]	मकाहित रम	मकाहितरम
[illegible]	[illegible]	बल्मीकावतार्णी	अल्मीकावतीर्णा
[illegible]	१०	का हिन्त	काहिन्त
[illegible]	[illegible]	सुर पुरी	सुरपुरी
[illegible]	[illegible]	जन मदिर	जनमंदिर

११४	२८	भुवा	भुव
११८	९२	मण्डपान्ते	मण्डपान्ते
११८	०४	शूमवयो	सुमनयो
११५	००	कामिनीनां	कामिनीनां
११९	८	प्राकार बुद्धि	प्राकारबुद्धि
११०	१०	++नयं शका++	+नयंशका+
११८	११	श्रीनं	श्रानं
१००	१३	विभिरमनमां	विनिद्रमन
१०१	८	केदार स्थान	केदारस्थान
१२१	५	विरचित	विरचित

